

पूणिमा

इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

६२

पू
र्णा
ङ्क

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषौ योजनीयावलीकौ
कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

-बापूदेव शास्त्री

[घेरै मिहिनेत गरी यो तयार गरिएको छ । यस कारण यहाँ भूटो गुण अथवा दोष नलगाइदिनुहोला ।]

पूणिमा

(इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

१६ वर्ष

२ अङ्क

सम्पादक-

महेशराज पन्त

दिनेशराज पन्त

प्रकाशक-

देवीप्रसाद भण्डारी

(संशोधन-मण्डलद्वारा)

यस अङ्कको मूल्य रु. १५/-

विषय-सूची

१. कुनू शर्माको विषयमा थप कुरा	महेशराज पन्त	१-१०
२. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको मूल भागको ऐतिहासिक व्याख्या	नयराज पन्त देवीप्रसाद भण्डारी गौतमवज्र वज्राचार्य दिनेशराज पन्त	११-४६
१. वाङ्मुख	पूर्णमाका सम्पादक	११-२३
२. राजाका धन दुनियाँ हुन्		२३-२६
३. अन्याय हुन दिनु हुँदैन		२६-२८
४. सिपाहीलाई पायक पर्ने खान पुग्ने जग्गा दिनु		२९-३०
५. राजाले विवेक राख्नुपर्छ		३०-३४
६. लालमोहर राजाबाटै हुनुपर्छ		३४-४०
७. नेपालखाल्डोलाई मुगलले जित्नेछन् भन्ने हल्ला		४०-४५
८. मुगललाई हराउने उपाय		४५
९. जङ्गी बन्दोवस्तको एक अंश		४६
३. आत्मसंशोधन	महेशराज पन्त दिनेशराज पन्त	४७
४. चौधौँ वर्षको आम्दानीखर्चको विवरण		४८

शुद्धिपत्र

६१ अङ्कमा

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२०	१७	पृष्ठमा	सङ्ख्यामा
४१	१०	जनमनस्त्	जनमनस्तु

कुन् शर्माको विषयमा थप कुरा

— महेशराज पन्त

पाटनका राजा श्रीनिवास मल्लको पालामा वि. सं. १७०८ मा कुन् शर्मा भन्ने एक जना पण्डितले *कीर्तिपताका* भन्ने संस्कृत काव्य रचेका रहेछन् । पाटन शहरका मुख्य मुख्य ठाउँको बयान गर्नको लागि रचिएको त्यस पुस्तक-बाट तीन सय वर्षअघिको पाटन शहरको स्थिति बुझिने हुनाले योगी नरहरिनाथले नेपालीसा उत्थासमेत गरी *कीर्तिपताका*को सम्पादन गर्नुभएछ । योगीजीले पढ्नुभएको *कीर्तिपताका*को पाठ र त्यसको उहाँले गर्नुभएको उत्था जगदम्बा-प्रकाशनमालाको सोह्रौँ ग्रन्थको रूपमा ललितपुरबाट वि. सं. २०१८ मा जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित भयो । त्यहाँ प्रकाशकको तर्फबाट श्रीकमल दीक्षितको भूमिका परेको छ । त्यहाँ एक ठाउँमा उहाँले यस्तो लेख्नुभएको छ—

योगीज्यूको बनाइअनुसार श्री कुन् शर्माले बनाएका त्रि-शतक तीन शतकको चर्चा धेरै सुनिएको छ । तर तीन शतक ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरका हुन् अथवा ललितपुर, काग्लिपुर, भक्तपुर यी तीन शहरका हुन् निधो पाइएको छैन । तैपनि उपत्यकाका तीन घण्टहूँ कै एक शहरमा एउटा विशिष्ट काम हुनासाथ अरू दुई शहरमा पनि तुरुन्त अनुकरण हुने हुनाले कुन् शर्माको त्रि-शतक तीन पुरका हुनु बढ्ता संभव छ ।^१

कुन् शर्माले बनाएका त्रिशतकको चर्चा योगीजीले सुन्नुभएको रहेछ भन्ने कुरा यताबाट बुझिन्छ र यी त्रिशतक त्रिमूर्तिको विषयमा भन्दा नेपालखाल्डाका तीन शहरको विषयमा हुनु बढ्ता सम्भव छ भन्ने श्रीदीक्षितको विचार देखिन्छ ।

नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा माइक्रोफिल्मको रोलसङ्ख्या १७०२ / ७ र ९ मा गरी कुन् शर्माको *रुद्रशतक*का दुई प्रति छन् । सो *रुद्रशतक*को उठान यसरी गरिएको छ—

१ ॐ नमो दुर्गायै ॥

ब्रह्माण्डोद्भूतको वोऽद्भुतभयदलनो भालशुभ्रांशुबिम्बो

भक्तानां भूतिभूरोप्रवरसुखकरो भोगिहारारतिभोमः ।

भूयो भूयो भवानोप्रभुरिति भगवान् भावुकं भव्यरूपो

देयाद्देयाद्भूवेशो भवभयहरणो भक्तिभाव्यो भवेन्द्रः ॥ ॥

सो रुद्रशतकको मूल विषयको समाप्तिचाहिँ यसरी गरिएको छ—

संसाराद्भुतकेशरीदरकरक्रीडासुखं क्रीडकाः
पोत्वा मोक्षरसञ्च रुद्रशतकं क्रीडन्ति रुद्रान्तिके ।
लीयन्ते भवमोहकंचुकतनुं त्यक्त्वा ततो ज्ञानिनः
शान्तानन्दकरे निरन्तरसुखे ज्योतिर्मये वाङ्मये ॥१११॥

यसपछि त्यहाँ यस्तो लेखिएको छ—

इति श्रीमैथिलेय कुनूशर्मणा विरचितं रुद्रशतकं समाप्तं ॥ ॥

अस्ति श्रीललितभिधाननगरी स्वर्गावतीर्णा भुवि
श्रीमत्सिद्धिर्नासहमल्लपतिना संपालिताया मुदा ।
तस्यां व्यारचितञ्च रुद्रशतकं श्रीमैथिलेयेन वै
विद्यासागरशारदेन्दुसदृशश्रीयुक्कुनूशर्मणा ॥ ॥

सोमार्धाषयुते शरत्प्रवरके नेपालसंख्ये शुभे
चैत्रे मासि च शुक्लपक्षवरदे जीवाहनी संयुते ।
श्रीलोकेशतिथौ च रुद्रशतकं छन्दोभिराग्रन्थितं
विद्यासिन्धुकुलोद्भवद्विजवर श्रीमत्कुनूशर्मणा ॥

शुभमस्तु सर्वदा ॥ ॥

शिव शिव शिव शिव शिव ॥

रुद्रशतकको रीतसङ्ख्या १७०२ / ७ को प्रतिमा यसपछि अलि मसीनो टाँकाले यस्तो लेखिएको छ—

तनिगलतोलसंस्थेन श्रीकुनूशर्मणा कृतं ।
रुद्रविष्णोः स्तवं भव्यं श्रीकुम्भेश्वरहेतवे ॥
शुभमस्तु ॥

नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा माइक्रोफिल्मको रोलसङ्ख्या १७०२ / ५ र ६ मा गरी कुनू शर्माको विष्णुशतकका बुइ प्रति छन् । सो विष्णुशतकको उठान यसरी गरिएको छ—

विष्णुज्जिष्ण्वनुजः सहिष्णुरसुभृद्गर्गेषुविश्वम्भरो
भ्राजिष्णुश्च विभूषणैर्विभवदो जिष्णुः सपत्नेषु वः ।
स्थाणुर्ब्रह्माविदाम्बराब्जहृदये रोचिष्णुरंश्चातपै-
र्भूष्णुर्भावयुतात्मनां प्रकृतिपो भद्राणि देयात्प्रभुः : ॥१॥

आफूले रचेको विष्णुशतकको माहात्म्य गाउँदै कुनू शर्मा यसरी ग्रन्थ टुङ्ग्याउँछन्—

सङ्ग्रामे जयमाप्नुयाद्धि पितरः स्वर्गं प्रसीदन्ति वै
पोडायां निरुजं सभासमितिके प्राप्नोति पाठाञ्जयं ।
कूरोग्रग्रहपीडने भयभवे बन्धस्थिते शं लभे-
च्छ्रुत्वा वै मनुजोपि विष्णुशतकं पापोद्भवैर्मुच्यते ॥११२॥

इति श्रीमिथिलाकुलोद्भवश्रीकुनूशर्मणा विरचितं विष्णुशतकं समाप्तं ॥

यसपछि ग्रन्थ रचेको समय यसरी दिइएको छ—

सोमार्धर्षियुते च वत्सरवरे नेपालसंख्यागते
वैशाखे वरमासि पूषणदिने लम्बोदरश्रीतिथौ ।
विद्यापाम्पतिवंशसम्भवतनुश्रीदेवजूशर्मणः
पुत्रेणारचितं (हि) ^३ विष्णुशतकं श्रीयुक्कुनूशर्मणा ॥ ॥

सं. ७७१ वैशाखशुद्धि ४॥

यो बुइ पुस्तक पाइनाले कुनू शर्माले बनाएका विष्णुशतक र रुद्रशतकको पत्ता लाग्न गएको छ । विष्णुशतक र रुद्रशतक पाइएकाले उनले ब्रह्मशतक पनि बनाएका थिए कि भन्ने अडकलमा बल मिल्न गएको छ । यस कारण

३. मूलमा एक अक्षर अपुग भएकोले कोठमा हि राखिएको हो ।

कुनु शर्माको त्रि-शतक तीन पुरका हुनु बढ्ता संभव छ भनी श्रीकमल दीक्षितले जो लेख्नुभयो, त्यो कल्पना नै ठहरिएको छ ।

कुनु शर्मा संस्कृतका प्रकाण्ड विद्वान् थिए भन्न यस काव्यमा परेका अशुद्धिहरूले दिदंन^४ भनी श्रीकमल दीक्षितले लेख्नुभएको कुराको पुष्टि *विष्णुशतक* र *रुद्रशतक*मा परेका अशुद्धिले पनि हुन्छ । उदाहरणको लागि *विष्णुशतक*को माथि उद्धरण गरिएको ११२ श्लोकको तेस्रो पाउमा परेको लभ् धातुको विधिलिङको प्रथमपुरुषको एकवचनको रूप लभेत्लाई औंल्याउनु नै मनग्य होला ।

*रुद्रशतक*मा कुनु शर्मालाई तनिगलतोलसंस्थ = तनिगलटोलमा बस्ने भनी लेखिएको कुरा *रुद्रशतक*बाट उद्धरण गरी माथि छापिएको एउटा श्लोकबाट बुकिन्छ । *कीर्तिपताका*बाट भने उनको घर खिमटोलमा थियो भन्ने बुकिन्छ । खिमटोल आजभोलि ऋट्ट पत्ता लाउन गाह्रो पर्छ तापनि सोढै जाँदा टङ्गलबाट पूर्वपट्टि खिमटोल यही हो भनेर देखाउने मानिस अझै भेटिँदैंछन् । त्यही खिमटोलमा राजराजेश्वरी छन्, त्यही आँगनमा जाईको बोट छ र त्यहीनिर कुनु शर्माको घर छ भनी *कीर्तिपताका*मा लेखिएको छ ।^५ कुनु शर्माले बयान गरेको राजराजेश्वरीको पीठ पनि त्यहाँ छँदैछ । तर त्यो भत्किएर ज्यादै नराम्रो हालतमा छ र मन्दिरको लगापात खुला पाइखानामा बदलिइसकेको छ ।

*कीर्तिपताका*मा एघाह्रौं श्लोकको टाउकोमा प्रथमतो निगलतो लको वण्यते^६ भनी मूलमा र उत्थामा चाहिँ प्रथम त्यो निगल टोलको वर्णन गरिन्छ^७ भनी छापिएको छ र उन्नाइसौं श्लोकपछि तं निगल भनी मूलमा शीर्षक हाली बीसौं श्लोक दिइएको छ । त्यही श्लोकमा तंनिगलटोलको बयान गरिएको छ । योगीजीले *कीर्तिपताका*को कुन पुस्तक फेला पार्नुभएको हो, केही खुलाइएको छैन । नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पाँचौंको १३८० सङ्ख्यामा (माइक्रोफिल्मको रोलसङ्ख्या ए ३७७/१ मा) *कीर्तिपताका*को एउटा प्रति छ । त्यस प्रतिमा योगीजीको प्रथमतो निगलतो लको वण्यते भन्ने पाठको ठाउँमा तत्र प्रथमं तनिगलतोरको वण्यते ॥ ॥ भन्ने छ । योगीजीले प्रथम(मं) तोनिगलतोलको वण्य(ण्य)तेलाई दशरा मशरा गरी पढिदिनुभएकोले कुरा नबुकिएको रहेछ भन्ने अब स्पष्ट भएको छ । फेरि १९ श्लोकपछि तंनिगल भन्ने शीर्षक पनि अभिलेखालयको प्रतिमा छैन । एघाह्रौं श्लोकको टाउकोमा अब तनिगलटोलको बयान गरिन्छ भनी एघाह्रौं श्लोकदेखि तनिगलटोलको बयान थाली बीसौं श्लोकसम्म तनिगलटोलकं वयान आइ-रहेकोले तनिगलटोलभिन्न बुधिनाय गणेशको मन्दिर, खिमटोल, खिमटोलभिन्न राजराजेश्वरीको पीठ, कुन

४. प्रकाशकीयको [१] पृष्ठ ।

५. *कीर्तिपताका*का १२-१३ श्लोक (४, ४१ पृष्ठ) ।

६. उही पुस्तकको ४१ पृष्ठ ।

७. उही पुस्तकको ४ पृष्ठ ।

शर्माको घर, मोननाथ र मछिन्द्रनाथका मन्दिर, थंति र क्षेत्रपालको बयान गरिएको स्पष्ट हुन्छ । त्यस बेलाको तनिगल अर्थात् आजभोलिको टङ्गलको विस्तार त्यस बेला निकै परसम्म थियो र आजभोलि अलसर्ग मानिने थति अर्थात् थंतिमुद्धा त्यस बेला टङ्गलभित्रै पर्ने भन्ने बुझिन्छ । यताबाट उत्तरमा बुधिनाथ गणेशदेखि लिएर दक्षिणमा क्षेत्रपाल अर्थात् दुर्लभः अर्थात् त्यस बेलाको भाषामा दुलनदेवसम्म तनिगलटोल भनिने गरेकोले त्यस बेलाको टङ्गल निकै ठूलो रहेछ भन्ने बुझिएको छ । यस कारण हाम्रा कुनू शर्मालाई तनिगलटोलमा बस्ने भनेर व्यापक अर्थमा भने तापनि उनको घरचाहिँ खास खिमटोलमा राजराजेश्वरीको पीठसँगै थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।^{१५}

८. अभिलेखालयमा रहेको कीर्तिपताकाको प्रतिबाट तनिगलटोलको बयान—

तत्र प्रथमं तनिगलतोरको वर्ण्यते ॥ ११ ॥

बुधिनाथ ॥ ॥

श्रीयाम्ये दिशि किं ब्रुमोद्भुतकथां श्रीमत्पुरस्यैव वै

यत्रासौ प्रविराजते गणपतिर्गंगाधरातिप्रियः ॥

श्रीयुक् सिद्धिविशुद्धिसिद्धिफलदः सिद्धोत्सवश्रीप्रदः

सिद्धासाध्यसविघ्नसाध्यवरदः साध्योत्सवानंदधुः ॥११॥

खिमतोन ॥ ॥

यत्रासौ प्रविराजतेऽद्रिनतया श्रीराजराजेश्वरी

नानायोगवियोगसिद्धिवरदा श्रीयोगिनीसेविता ॥

वह्नीशाच्युतशक्रवह्निशमनश्रीदानिलापेश्वर-

ऋव्यात्सेवितपादपद्मयुगलं सिद्धिष्वेदाचिता ॥१२॥

यत्र धाय ग्वुगु एलदेशस खिमतोन धायां तोलसं श्रीअद्रितनया . भवानी . श्रीराज-
राजेश्वरी ना × नानातरहन रूप केनाओ योगसमाधि वियोगसमाधिया सिद्धि
वरदान बिया × × × पनि सेन सेवा याड' तथाह्य अग्निदिशाया अग्निदेवता
प्रभृति कृष्णजु . इंद्र अ ×

विष्णुशतकको अन्तमा कुनू शमलि आफूलाई मिथिलाकुलोद्भव = मिथिलाकुलमा जन्मेका भन्ने विशेषण लगाएका छन् भन्ने कुरा सोही पुस्तकको माथि उद्धरण गरिएको अंशबाट देखिन्छ । रुद्रशतकमा गद्यमा पनि पद्यमा पनि कुनू शमलि आफूलाई मैथिलेय लेखेका छन् भन्ने कुरा पनि रुद्रशतकको माथि उद्धरण गरिएको अंशबाट स्पष्ट हुन्छ । मैथिलेय शब्दको व्याकरणसम्मत अर्थ मैथिली अर्थात् मिथिलामा जन्मेकोका छोरा भन्ने हुन्छ । मैथिली

जीलस्वान ॥ ॥

यस्याप्राय [पिता] महादिविबुधा लीना बभूवुः क्रमा-
च्छ्रीदेव्यंगनसंभवस्य सुरभीं जातिप्रसूनस्य तत् ।
पुष्पा[ग्रे गिरि]शो हरिः कमलजो मूले च मध्ये हि तत्
यत्पत्रेष्वमराः प्रदीव्यति गृहे श्रीमत्कुनूश[र्मणः ॥१३॥]

(२ क पत्र)

यत्रासौ प्रविराजते हि सततं श्रीमीननाथो भृशं
नानाबुद्धगणैः स शाक्यमुनिभिः सार्द्धं [च देवार्चितः ॥]
श्रीप्रासादहिरण्यतुंगकलशभ्राजिष्णुकायोत्तमो
नानाकल्पविभूषितांगसकलो ब[न्धूकपुष्पच]छविः ॥१४॥

यत्रासौ प्रविराजते सुवर्णपटलो मत्स्यैद्रनाथेन वै
नानाकृत्त्रिमपुत्रिकैस्त्रिप [टलै]र्गोपानसीभिस्समं ।
द्वारद्वादशतोरणाररयुतः श्रीमद्गवाक्षोज्ज्वलो
भास्वत्स्वर्णशिलोचचयोत्तम इव श्रीविष्णुना सानुमान् ॥१५॥

तुङ्गप्राणकपोलकर्णसुजटाविद्योतमानाननो

बन्धूकारुणबन्धुराधरपुटो विस्तारनेत्रत्रयः ॥

भास्वद्भ्रानुविभावसुद्युतितनुर्मत्स्यैद्रनाथः प्रभु-

र्भाति द्यौपतिरन्तमौलिकिरणविभ्राजपादाब्जकः ॥१६॥

शब्ददेखि स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२० भन्ने सूत्रले ढक् प्रत्यय आई मँथिलेय रूप बन्छ । काव्यमा पनि मँथिली अर्थात् मथिलामा जन्मेकी सीताका छोरा लव कुशलाई मँथिलेय शब्दले बुझाएको पाइन्छ ।^१

थंति ॥ ॥

यत्रासौ सह दीव्यति प्रतिसमां मत्स्येद्रनाथो भृशं
यात्राभिर्नटनैः प्रदीपललितैर्वाद्यं रथेन स्तवैः ॥
विब्वोकेरबलासु धिङ्गजनयो हर्षमिथः प्रेक्षणं
रुद्रो देवगणैर्यथा दिवि वचे शृंगाटको भासते ॥१७॥

दुलनदेव ॥

क्षेत्रपाल ॥ ॥

श्रीक्षेत्रो (३ क पत्र) त्तमसुंदरक्षितितले क्षेत्रोत्सवानन्दकः ॥
श्रीयक्षेश्वरसेवितांघ्रियुगलः क्षोणीश्वरक्षेमदः ॥
क्षीणक्षेमकरः क्षणद्युतिरदस्तीक्ष्णासिचर्मोज्ज्वलः
सुकौमांबरसुंदरो विरुरुचे श्रीक्षेत्रपालो भृशं ॥१८॥

तत्पीठे प्रविराजते सह गणै रुद्रध्वजोद्योतनो
नानाशस्त्रप्रथायुधोद्यतकरैः शृंगाटकप्रोज्ज्वलः ॥
पूर्वरोज्ज्वलचत्वरः प्रतिसमां मत्स्येद्रनाथाचितः
काले पूजनसुंदराभयकरः प्रोत्तुंगवांछ्याप्रदः ॥१९॥

तच्चासौ प्रविराजते हि सततं तंनिग्लतोलाभिधो
नानामण्डपमण्डितानि ललितः श्रीमंति शांतैः समं ॥
प्रासादैः कनकोज्ज्वलैः सुकलशैः कूपैः प्रणाल्युत्तमै-
र्नानापीठसुमण्डितो वरजनै रथ्योज्ज्वलोरामकैः ॥२०॥

१. अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मँथिलेयो कुशलवो जगतुर्गुरुचोदितो ॥

यताबाट ऊवट्ट हेर्दा कुनू शर्माको आमा मात्र मिथिलाकी हुन् कि भन्ने देखिन्छ । तर संस्कृतभाषामा राम्रो अधिकार नभएका यी कुनू शर्माले आफूलाई मैथिल भन्न खोज्दा मैथिलेय लेखन पुगेका हुन् कि जस्तो देखिन्छ । किनभने विष्णुशतकमा उनले आफूलाई खालि मिथिलाकुलो-द्रव मात्र भनेकाले यी कुनू शर्मा तिरहुते बाहुन हुन् भन्ने देखिन गएको छ ।

कुनू शर्माले रुद्रशतकमा विद्यासिन्धुकुलो-द्रवद्विजवरश्रीमत्कुनूशर्मणा (विद्याको समुद्रको कुलमा जन्मेका असल बाहुन श्रीकुनू शर्माले) भनेर आफ्नो बयान गरेको कुरा माथिको उद्धरणबाट देखिएको छ । त्यस्तै विष्णुशतकमा उनले विद्यापाम्पतिवंशसंभवतनुश्रीदेवजूशर्मणः पुत्रेणारचितं हि विष्णुशतकं श्रीयुक्कनूशर्मणा (विद्याको समुद्रको कुलमा जन्मेका श्रीदेवजू शर्माका छोरा श्रीकुनू शर्माले विष्णुशतक बनाए) भनी लेखेको कुरा पनि माथि उद्धृत गरिसकिएको छ । आफूलाई मैथिल ब्राह्मण भन्ने कुनू शर्माले विद्यासिन्धु वा विद्यापाम्पतिको कुलमा जन्मेको भनेर के बुझाउन खोजेका हुन् भन्ने कुरा राम्ररी नबुझिए पनि केही अडकल गर्ने आधारचाहिँ हुँदै नभएको होइन । यस प्रसङ्गमा अहिलेभन्दा पाँच सय वर्ष जति अगाडिका स्वनामधन्य मैथिल कवि विद्यापतिलाई छन्दोऽनुरोधले उनले विद्यासिन्धु वा विद्यापाम्पति लेखन पुगेका त होइनन् भन्ने शङ्का हाम्रो मनमा नउठ्ने होइन । यसो भए तापनि छन्दमा विद्यापति नसिले पनि विद्यानाथ वा पति शब्दका त्यस्तै खालका अरू पर्याय मिल्दा मिल्दामा विद्यासिन्धु वा विद्यापाम्पति नै हाम्रा कुनू शर्मा किन लेखन पुगे भन्ने तर्क पनि उठाउन नसकिने होइन । तर पनि विद्यामा समुद्रको पर्याय जोडेर अथाह विद्या भएको वंशको ध्वनि गरी कुनूले जोड्न त आफ्नो वंशको सम्बन्ध विद्यापतिसँगै जोडेका हुन् भन्ने तर्कमा बलचाहिँ उनले विद्यापतिको एउटा पुस्तक कीर्तिपताका^{१०}कै नाउँमा आफ्नो एउटा पुस्तकको नाउँ राख्न गएकोबाट पनि पुग्न गएको छ ।

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिको ब्रू सीतायाः संपरिश्रहम् ॥

(रघुवंश १५।७१)

इत्थं नागस्त्रिभुवनपुरोरौरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद् बन्तेया-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥

(रघुवंश १६।८८)

१०. वि. सं. २०२४ मा मद्रासविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, वेङ्कटराम राघवन्द्वारा सम्पादित, न्यू क्याटलॉगल् गस् क्याटलॉगरम्, यान् अलफावेट् इकल् रजिस्टर् अफ् स्यान्स्क्रिट् यान्ड् अलाइड् वर्क्स, यान्ड् अथ्र् अर्ज् (संस्कृत र तत्सम्बन्धी कृति र रचयिताहरूको वर्णक्रमानुसारी महत्तम सूचीपत्र) को चौथो भागको १६९ पृष्ठ । वि. सं. २०३३ मा बाराणसीबाट चौखम्बा ओरियन्टालियाद्वारा प्रकाशित, राधाकृष्ण चौधरीको मिथिला इन् दि एज् अफ् विद्यापति (विद्यापतिको जमानाको मिथिला) को १० पृष्ठ ।

वि. सं. १५१० मा तुर्कहरूले कुस्तुनुनिया जितेपछि त्यहाँबाट यूनानी विद्वान्हरू इटालीमा भागेर अउडेवा जसरी यूरोपमा विद्याको पुनरुत्थान हुन गयो, त्यस्तै त्यस्तै घटना सानो मात्रामा भए पनि वि. सं. १३८१ पछि मिथिलामा मुसलमानी प्रभुता बढ्दै गएकोले त्यहाँका विद्वान्हरू पुस्तक लिई नेपालखाल्डोमा पसेकाले यहाँ घट्टन गएको थियो । सयौं वर्षदेखि अन्धकारमा डुबिरहेको नेपालखाल्डोमा मिथिलाबाट आएको ज्ञानको प्रकाशले केही चैतन्य आएको थियो भन्ने कुरा मैथिल विद्वान्हरू यहाँ पसेपछि संस्कृत र देशज दुवै थरी भाषामा यहाँ ग्रन्थ रचिन थालेकोबाट पनि बुझ्न सकिन्छ । यति मात्र होइन, हामीकहाँ संस्कृतवाङ्मयका जे जति उच्च ग्रन्थ छन्, तिनमा धेरैजसो मैथिली लिपिमा भएकाले पनि यस धारणामा बल मिल्न गएको छ ।^{११} मैथिल विद्वान्हरूले नेपालखाल्डोमा यसरी ज्ञानको ज्योति बालेका भए तापनि यिनै मैथिल विद्वान्हरूका सन्तान दरसन्तानले यहाँको हावापानी पचाउँदै गएपछि यिनीहरूको पनि विद्याको तह घट्दै गएको थियो भन्ने कुरा आफूलाई मैथिल ब्राह्मण भनी गर्व गर्ने कुनू शर्माका लेख च्युतसंस्कृतिले दूषित भएकोबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ ।

कुनू शर्माका अहिलेसम्म पाइएका तीनवटा पुस्तकमध्ये पहिलो अर्थात् रुद्रशतक वि. सं. १७०७ को चैतमा लेखिएको हो, दोस्रो विष्णुशतकचाहिँ वि. सं. १७०८ को वैशाखमा लेखिएको हो भन्ने कुरा ती ती पुस्तकका माथि उद्धरण गरिएका वाक्यबाट बुझिन्छ । तेस्रो कीर्तिपताकाचाहिँ वि. सं. १७०८ को चैतमा लेखिएको हो भन्ने कुरा कीर्तिपताकाको प्रकाशित पुस्तकबाट बुझिएको छ ।^{१२} वि. सं. १७०७ को चैतमा लेखिएको रुद्रशतकमा कुनू शर्माले राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको पालामा यो पुस्तक बनाइएको हो भनी लेखेका छन् भने त्यसको कण्ड १ वर्षपछिको कीर्तिपताकामा चाहिँ श्रीनिवास मल्ललाई राजाको रूपमा बयान गरेका छन् ।^{१३} यस कारण यस बीचमा पाटनमा राजा फेरिएको जस्तो देखिन आएकोले यस विषयमा केही लेखनुपरेको छ ।

पाटन नासलचोकको वि. सं. १६९७ को अभिलेखबाट त्यस बेला सिद्धिनरसिंह मल्लले छोरालाई शासन गर्ने अधिकार दिइसकेको देखिएको^{१४} र वि. सं. १७०५ देखिका अभिलेखमा बाबु सिद्धिनरसिंह मल्ल र छोरा श्रीनिवास मल्ल दुवैको नाउँ राजाका रूपमा देखा पर्न थाले तापनि^{१५} श्रीनिवास मल्लको वि. सं. १७१८ मा मात्र राज्याभिषेक

११. यस विषयमा भिन्नै निबन्धमा खुलाएर लेखिनेछ ।

१२. कीर्तिपताकाका ३७, ६४ पृष्ठ ।

१३. उही पुस्तकका २८-३७, ५८-६४ पृष्ठ ।

१४. वि. सं. २०२३ मा प्रकाशित, पूर्णिमाको ९ अङ्कमा छापिएको धनवज्र वज्राचार्यको योगनरेन्द्र मल्लको राज्याभिषेक भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको १८ पृष्ठ ।

१५. वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताबाट फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, दिल्लीरमण रेग्मीको मेडर्डईभल् नेपाल (मध्यकालको नेपाल) को दोस्रो भागका २७४-२७५ पृष्ठ ।

वि. सं. २०३२ मा काठमाडौँबाट रत्न पुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित, कैलासको ४ वर्षमा छापिएको पिटर् बर्लिको

भएकोले त्यसै साल मात्र श्रीनिवास मल्ल पूरापूर राजा भएका देखिन्छन् ।^{१६} यसो भएकोले वि. सं. १७०८ को वंशाखको लेखमा बाबुलाई र त्यही सालको चैतको लेखमा भने छोरोलाई कुनू शर्माले किन राजाको रूपमा देखाए भन्ने प्रश्न उठ्न गएको छ ।

म नआउञ्ज्याल राज्यको सम्भार गरी प्रजाको प्रतिपाल गरिरहनु भनी छोरा श्रीनिवास मल्ललाई अहाई वि. सं. १७०८ को माघमा तीर्थ गर्न गएका सिद्धिनरसिंह मल्ल वि. सं. १७११ वंशाखमा मात्र फर्केका थिए भनी वंशावलीमा लेखिएको छ ।^{१७} यताबाट १० वर्षभन्दा बढी समयदेखि एक किसिमले शासन चलाउँदै आएका श्रीनिवास मल्ललाई बाबु नहुँदा राजसी ठाँटबाँटसँग राज्य चलाएको देखेका हाम्रा कुनू शर्माले वि. सं. १७०८ को चैतमा राजाको रूपमा उनको बयान गरेका हुन् भन्ने देखिन आएको छ ।

ए कोनलञ्जि अफ् द लेटर् किङ्ज् अफ् पाटन् (पाटनका पछिल्ला राजाहरूको कालनिर्णय) भन्ने निबन्ध, सो वर्षका ३४-३५ पृष्ठ ।

१६. सिद्धिनरसिंह मल्लले राजाको रूपमा गरेको पत्र ने. सं. ७८१ चैत्रशुक्लपञ्चमीको पाइएकोले (वि. सं. २०२५ मा मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित, प्राचीन नेपालको ४ सङ्ख्यामा छापिएको शङ्करमान राजवंशीको सिद्धिनरसिंह मल्लका ताडपत्र तमसुकहरू भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका २५-२६ पृष्ठ) र श्रीनिवास मल्लको ने. सं. ७८१ कै मोहर पाइएकोले (वि. सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, सत्यभोहन जोशीको नेपाली राष्ट्रिय मुद्राको ९८ पृष्ठ।) श्रीनिवास मल्ल वि. सं. १७१८ मा मात्र पूरापूर राजा भएका देखिन्छन् ।

१७. वि. सं. २०२३ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभाग नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, देवीप्रसाद लम्सालको भाषावंशावलीको दोस्रो भागका ६४-६५ पृष्ठ ।

राजा नरसिंहमल्लले देशान्तर जाई देवताहरूको दर्शन गंगास्नान गया । श्राद्ध तीर्थहरू गरी नेपाली संवत् ७७७ चैत्र शुक्ल ७ का दिन कतैरोकटोक नभै फर्की नेपालमा आइपुग्नासाथ भनी भाषावंशावलीको दोस्रो भागको ६५ पृष्ठमा छापिए तापनि वि. सं. २०२६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपालको ९ सङ्ख्यामा छापिएको नेपालको इतिहास राजभोगमालामा (२ पृष्ठमा) राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले देशान्तर जाइ देवताहरूको दर्शन गंगास्नान गन्या । श्राद्ध तीर्थहरू गरि नेपाली संवत् ७७४ चैत्र शुक्ल ७ का दिन कतै रोकटोक नभै फर्की नेपालमा आइपुग्ना भनी लेखिएकोले, वि. सं. २०२८ मा प्रकाशित प्राचीन नेपालको १७ सङ्ख्यामा छापिएको नेपाल देशको इतिहाससंग्रहमा (११ पृष्ठमा) राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले निविधनपूर्वक तीर्थयात्रा सिध्याई नेपाली संवत् ७७४ चैत्र शुक्ल सप्तमीका दिन नेपालमा प्रवेश गरे भनी लेखिएकोले र संशोधन-मण्डलको सङ्ग्रहमा रहेको लेखोट वंशावलीमा (१३५ पृष्ठमा) राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले देवताहरूको दर्शन गरि गंगास्नान गन्या श्राद्ध तीर्थहरू गरि नेपाल संवत् ७७४ चैत्रशुक्ल ७ का दिन कतै रोकटोक नभै फर्कि नेपालमा आइपुग्नासाथ भनी लेखिएकोले भाषावंशावलीमा भ्रमवश ने. सं. ७७७ छापिएको ठहन्याई ... सिद्धिनरसिंह मल्ल वि. सं. १७११ वंशाखमा मात्र फर्केका थिए भनी साथि लेखिएको हो ।

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको मूल भागको ऐतिहासिक व्याख्या

— नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमवज्र वज्राचार्य, दिनेशराज पन्त

वाङ्मुख

हाम्रो यहाँ शिक्षाको क्षेत्रमा गजबको स्थिति देखा परिरहेछ । प्रसङ्गवश त्यसको यहाँ चर्चा गर्नुपरेको छ । वैज्ञानिक जमानाको वुहाइ दिने, बुझ्नुक कहलिएका हाम्रा बुद्धिजीवीहरूले स्वदेशी विद्यालाई काम नलाग्ने ठानी एक प्रकारले त्यसलाई तिलाञ्जलि दिइसकेका छन् । पाँच सय वर्ष यतादेखि पश्चिममा विद्याको पुनरुत्थान हुन जाँदा संसारभरको विद्या सँगै हुन जुन प्रवृत्ति त्यहाँ बस्यो, त्यसबाट मनुष्यजातिको चिन्तनपद्धतिसँ मोड ल्याइदियो । यसै प्रसङ्गमा पश्चिमाहरूले हाम्रो विद्याको पनि परिशीलन गर्न थाले । तर देश, भाषा र संस्कृतिको लामो अन्तरले पर्दा आफ्ना प्राचीन भाषा यूनानी र ल्याटिनको परिशीलनमा उनीहरू जति सफल भएका छन्, त्यसको ज्यादै थोरै मात्रामा मात्र उनीहरू हाम्रो विद्याको परिशीलनमा सफल हुन सकेका छन् । यसो भए तापनि प्रमाणको आधारमा वस्तुको परीक्षा गर्ने प्रथा उनीहरूले जो बसाए, त्यो अत्यन्त स्तुत्य छ ।

यसरी पश्चिमाहरूले हाम्रो विद्यामा चाख देखाएको थाहा पाएकाले यसमा केही सार त अवश्य होला, होइन भने विकसित देशका विद्वान्हरूले यस्ता थोत्रा कुरामा चाख किन देखाउँथे भन्ने तर्कना गरी बुझ्नुक कहलिएका हाम्रा बुद्धिजीवीहरूले पनि स्वदेशी विद्यातिर यसो दृष्टि दिन थालेको देखिएको छ । पश्चिमाहरूमा यस्तो काम गर्नेहरूमा हाम्रा प्राचीन भाषा र विद्याहरूको प्रगाढ पाण्डित्य नभए पनि तिनीहरूले केही वर्ष संस्कृत र तत्सम्बद्ध विषय पढेर बिताएका हुन्छन् र आलोचनात्मक र तुलनात्मक ढङ्गले कुनै पनि प्रश्नको विश्लेषण गर्ने पद्धतिमा उनीहरूको बानी बसिसकेको हुन्छ । जिन्दगीभर स्वदेशी विद्यालाई तिरस्कार गरी सात समुद्रपारिको भाषामा दखल जमाउन कोशिश गरे पनि अफसम्म पनि कनिकुथी नै लेखुपर्ने मानिसहरूले अन्त कतै कुनै दाउ नलागेपछि अधबैँ से उमेरमा धनमान कमाउने साधनको रूपमा स्वदेशी विद्यालाई लिन थालेका छन् । तर स्वदेशी विद्याको कखरा पनि नखारेका त्यस्ता मान्छेहरूबाट सोधी सोधी शोध गर्ने परम्परा बस्न गएको छ र त्यस्ता मान्छे दुनियाँको आँखामा छारो हाली आफ्नो उद्देश्यअनुरूप धनमान कमाउन पनि सफल भएका छन् ।

हामीकहाँ स्वदेशी विद्यालाई तिरस्कार गर्ने प्रवृत्ति बस्न गएकोले स्वदेशी विद्या पढेको नाताले पण्डितजीहरू लोकमा प्रतिष्ठा नपाई श्रीहीन हुन गएका छन् । यस्ता पण्डितजीहरूलाई माथि उक्लन प्रतिष्ठित मान्छेको सहारा चाहिन्छ । हाम्रो देशको परिस्थितिले गर्दा विदेशी विद्या पढेका भनी कहलिएका मान्छे नै यहाँ प्रायः प्रतिष्ठित हुने गरेकाले पण्डितजीहरू त्यस्ता प्रतिष्ठित मान्छेहरूको आश्रयमा जान्छन् । स्वदेशी विद्याबाट विमुख, तर लब्धप्रतिष्ठ त्यस्ता मान्छेहरूले यो मौका छोप्छन् र पण्डितजीहरूसँग मीठो बोली तिनीहरूलाई केही आस पनि देखाउँछन् । सोझ पण्डितजीहरू अनि आफूले जाने जति सिरीखुरी विद्वान् बनाउँदा लब्धप्रतिष्ठ त्यस्ता मान्छेका पाउमा चढाउँछन् ।

पण्डितजीहरूको बुइ चढी त्यही कुरालाई आफ्नो पाराले पल्लवित गरी विदेशी भाषामा लेखी स्वदेशी विद्याबाट पराङ्मुख भए पनि दुनियाँको मनमा स्वदेशी विद्या पनि जानेकै रहेछ नि भन्ने भ्रम पारी ठूलो टपरी घिसार्न त्यस्ता मान्छे सफल पनि भएका छन् । यसले गर्दा स्वदेशी विद्या पढ्नै पर्दैन, एक जना पण्डित पाले पुग्छ भन्ने आदर्श चलाख बनाउँदाको अगाडि त्यस्ता मान्छेले राखिदिएका छन् भनेर भन्दा बढ्ता बोलेको अवश्य ठहरिनेछैन ।

विक्रमको एक्काइसौँ शताब्दीमा नेपालमा विद्याको तह कुन थियो, विद्वान् बनाउँदा लब्धप्रतिष्ठ मान्छेहरूको मनःस्थिति कुन तहको थियो भन्ने विषयमा अन्वेषण गर्न खोज्नेहरूलाई यही वर्ष प्रकाश भएको इम्पेक्त्अब्ल् हिस्टोरिओग्रफि इन् नेपाल, ए रिबट्अब्ल् (नेपालमा निर्दोष इतिहासरचना- प्रतिवाद) भन्ने पुस्तिका पनि सबूतको रूपमा कालान्तरमा बढ्दै काम लाग्नेछ । मल्लकालका लिखत हेरेर त्यस बेला विद्याको तह निकै खस्केको थियो, विद्वान्हरूको मनःस्थिति पनि उन्नत थिएन भनेर आज हामी भन्छौँ भने भोलि कमलप्रकाश मल्लको सो पुस्तिका हेरेर पछिल्ला पुस्ताले त्यस्तै निष्कर्ष निकाल्नेछन् भन्ने कुरामा शङ्का छैन । आजभन्दा ४०।५० वर्षपछि अजम्मरीको बूटी नखाएका भए न यहाँ कमलप्रकाश नै रहनेछन्, न महेशराज नै बाँकी रहनेछन् । तर ती दुवै जनाले लेखेर छोडेका कुरा भने अवश्य बाँकी रहनेछन् । त्यसै बेला मात्र कसैले इच्छा गरेको खण्डमा दुवै जनाका कृतिको निष्पक्ष आलोचना हुन सक्नेछ ।

जब आफूले चिताएको पुग्दैन, तब उसले आफूलाई नियन्त्रण गर्न सकेन भने ऊ बहुलाउँछ । जातिगत द्वेष र मौकापरस्तीलाई घोलभेल गरी विद्वान्छिरोमणिको पगरी गुत्ने सुर कसेका कमलप्रकाश मल्लको करतूतको भण्डाफोड महेशराज पन्तले गरिदिएका हुनाले कमलप्रकाश मल्लको क्रोध नियन्त्रित हुन सकेन र कमलप्रकाश मल्लबाट महेशराज पन्तलाई मात्र होइन, संशोधन-मण्डलका प्रवर्तक नयराज पन्त र संशोधन-मण्डललाई समेत जथवातथवा भनेर गालीगलौज गर्ने काम हुन गयो । यसरी संशोधन-मण्डललाई कमलप्रकाश मल्लले विना आधारमा गालीगलौज गरे पनि कमलप्रकाश मल्लको यस्तो गालीगलौजलाई बुझ्नसुक् विद्वत्तापूर्ण भनी तारीफ गरेर संशोधन-मण्डललाई खुच्चिडः^१ भन्नेको मनःस्थिति पनि नेपालको विद्याको स्थितिको सन्दर्भमा समीक्षा गर्न योग्य छ ।

१.

इम्पेक्त्अब्ल् हिस्टोरिओग्रफि

लेखक- डा. कमल प्रकाश मल्ल, प्रकाशक- नेपाल अध्ययनकेन्द्र प्रकाशन मिति- सन १९८४, पाता, मोल- ?

‘पूर्णिमा’को ५८ वाँ अङ्कमा आफ्नो लेखद्वारा महेशराज पन्तले प्राध्यापक मल्ल विरुद्ध गरेका लांछना अभियान-लाई जबाफका रूपमा अंग्रेजीमा लेखिएको ‘खण्डन खास’ को नेपाली संस्करण जस्तो यो विद्वत्तापूर्ण सानो लेख निम्ति डाक्टर साहेवलाई बधाई दिनु पर्छ ।

‘इतिहास संशोधन मण्डल’ एउटा संस्थाको नाउ भए तापनि र त्यसका संचालन र कार्यकर्ताहरू नेपाली इतिहासको अनुसन्धान क्षेत्रका समर्पित छात्रहरू रहे तापनि दम्भ र हठको प्रदर्शन हेर्न नचाहने तथा अपशब्द पूर्ण फोहोर गाली सुन्न नरुचाउनेहरू त्यो संस्थाको नाउको उच्चारण गर्न समेत चाहँदैनन् । डाक्टर मल्ल र महेशराज

खालि आफू मात्र भट्ट्याइरहुनुभन्दा कमलप्रकाश मल्लको लेखाइको नमूना पनि दिनु राम्रै होला भन्ने ठानी अब त्यसै गरिन्छ—

पन्तका शास्त्रार्थमा मैले यो परिचयद्वारा रुचि लिएकोमा 'इ. सं. म.' वाट मैले अब कुन क्षुद्र स्तरको भर्त्सना सुन्नु पर्ला - मलाई थाहा छैन, अनुमान चाहि गर्छु ।

'इ. सं. म.' ले नेपाली इतिहासका ठूला साना घटनाहरू, नाम-नमैसी र भित्तिहरू तथा तारतम्यका विवरणहरू बारे निकै परिश्रमपूर्ण शोधकार्य र विवेचनाहरू गर्दै चौथाई शताब्दि भन्दा बढि समयदेखि गर्दै आएकोमा कसै विद्वान विवाद गर्छन् । तर ती विवेचना र घटनाका ती आवश्यक रौं चिरा बिश्लेषण वैज्ञानिक दृष्टिकोणमा आधारित, तुलनात्मक विश्लेषणयुक्त र इतिहास शास्त्रका आधार नियमलाई टेकेर भन्दा अत्यन्तै संकुचित मनोगत आग्रहका आधारमा हुने गरेका देखिएबाट 'इ. सं. म.' का शोध कार्यहरूले लक्ष्यलाई प्राप्त गर्नु भन्दा गोलमालको प्रसारमा म दूत गर्न पुगेका अवस्था छ ।

ज्योतिषमा सूर्यले पृथ्वीको परिक्रमा गर्छ भन्ने सिद्धान्तले हजारौं वर्षसम्म शासन गर्‍यो । त्यो युगका ज्योतिषीय खाँचोलाई त्यो अशुद्ध सिद्धान्तले गणितिक समिचीनता र शुद्धतासाथ पुरा पनि गरेको हो तर त्यति सबै हुँदा हुँदै पनि 'पृथ्वी-केन्द्र' को त्यो सिद्धान्त अशुद्ध नै रह्यो र नक्षत्र-ज्ञानले वैज्ञानिक गहिऱ्याई लिन थालेपछि त्यो अशुद्ध ज्ञानको परित्याग नै गर्नु पर्‍यो ।

इतिहास शास्त्रबारे 'इ. सं. म.'- अर्को पनि त्यस्तै अशुद्ध शान प्रेरित अवस्थाबाटै गुञ्जिरहेछ । डाक्टर मल्ल र महेशराज पन्तका ती दुई लिखित विवादहरू 'पृथ्वी केन्द्र' कि 'सूर्य केन्द्र' भन्ने विषयमाथि विवाद जस्तै छन । आजको युगमा यस्तो विवाद निरर्थक हो तथापि महेशराज पन्तले शास्त्रीय तर्कभन्दा साम्प्रदायिकता आधारित जस्ता अपशब्द युक्त आरोपहरू लगाएपछि मल्लले जवाफ दिनै पर्ने स्थिति उत्पन्न भएको देखिन्छ ।

तथापि डाक्टर मल्लको जवाफ 'खण्डन खाद्य' मात्र नभई प्राचीन नेपाल विशाल भू-भाग भएको राज्य थियो भन्ने तथा नेपालमा परा पूर्वकालदेखि विक्रम सम्बतकै विशेष चलन चलती थियो भन्ने अवधारणालाई सच्याउनु पर्नेतर्फ प्रारम्भिक शास्त्रीय विवेचनाको रूपमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ । आधारभूत महत्वको यो काम गर्दा डाक्टर मल्लले इतिहास-शोध गर्दा अनुसरण गर्नु पर्ने पद्धति विज्ञान सम्बन्धी सारभूत महत्वको कुरामा महेशराज पन्तको ध्यान नजाने गरेकोलाई प्रखर रूपमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ ।

त्यसरी डा. मल्लले आधारभूत प्रश्न उठाउनु भए तापनि रचनाको सीमित उद्देश्यले गर्दा होला इतिहासको पद्धति विज्ञानका सम्बन्धमा डा. धर्मदेव कोशाम्बिबारे ए. एल. वाशामका उक्तिलाई उध्दृत गरेर आफूलाई त्यहि 'कुल'-को भनी परोक्ष सङ्केत गर्नु बाहेक थप केही भन्नु भएन । यो पक्षबारे डा. मल्लबाट पूर्ण प्रस्थापना र विवेचना अपेक्षित छ, त्यसो गर्ने क्षमता पनि वहाँमा रहेको अनुमान गरिन्छ ।

महेश राज् पन्त् टक्स् याट् सम् लेड्थ् अबाउट् हिज् फादर'ज् यान्ड् हिज् ट्रेन्ड् यान्ड् इन्टिलेक्-
 ट्चुअल् हेर'इटिज् । द पम्पस्इटि अफ् बोथ् आर् अन्मिस्टेक्एब्ल् इन् मच् दे ह्याम् पब्लिश्ड्,
 पर्टिक्युलर्लि इन् नय राज् पन्त्'स् प्रिफेस्ड्ज् टु द बुक्स् द्विच् ही अर् हिज् डिसाइफ्ज् ह्याम्
 पब्लिश्ड् (सी नय राज् पन्त् इन् वज्राचार्य यान्ड् नेपाल्, १९५७, यान्ड् इन् वज्राचार्य एट् अल्.,
 १९६२) । इन् मोस्ट् अफ् हिज् अकेऊनल् पीस्ड्ज् इन् प्रोज् यान्ड् भर्स्, बिफोर् ही टक्स् अबाउट्
 द बुक् अर् द सब्जिक्ट्-म्याट्अर्, ही टक्स् याट् सम् लेड्थ् अबाउट् हिमसेल्फ् यान्ड् हिज्
 इन्टिलेक्ट्चुअल् हेर'इटिज् अर् ट्रेन्ड् । याट् एन्ड् रेट्, ह्वट् इज् नय राज् पन्त्'स् इन्टिलेक्-
 ट्चुअल् ट्रेन्ड् यान् ए हिस्टोरिड्अन् ? द स्टड्ज् अफ् सिद्धान्तज्योउतिष (थिअरेट्इक्ल् अस्ट्रन्जिम्)
 याट् बनारस् स्यान्स्क्रिक्ट् पाथशाला अफ् द १९३०ज्, अर् द स्टड्ज् अफ् पाणिनि, कौटल्य,
 यान्ड् कालिदास याट् होम् ? याज् “ए भर्सटाइल् स्क्जर् अफ् ज्योतिष, नय राज् पन्त् मे
 बी “विद्आउट् कमपोर् इन् हिज् फील्ड्” (एम् आर् पन्त् १९७९ : ५३), बट् याज् ए
 हिस्टोरिड्अन् हिज् फन्डमेन्टल् टेक्स्ट्स् आर् सो फन्डमेन्टल् छाट् इफ् यू स्ट्रिप् हिम् अफ्
 दोज् क्यान्अनड्कल् टेक्स्ट्स् यू विल् ह्याम् स्ट्रिप्ड् हिम् अल्मोस्ट् इन्टिलेक्ट्चुअल्लि नेकिड् ।
 दिस् मे बी वन् अफ् द रीजन्ज् ह्वाइ “मोस्ट् अफ् अस् डू नट् पजेस् द नेसइसर्इ इन्टिलेक्-
 ट्चुअल् क्वल्इफिकेशन्ज् टु अन्डरस्टचान्ड् हिम्” (एम्. आर्. पन्त्, १९७९ : १४९) । ओन्लि
 डग्म्याट्इक् ज्रचड्ज् ह्याम् फन्डमेन्टल् टेक्स्ट्स्; द हिस्टोरिड्अन् ह्याज्, अलास्, नो “फन्डमेन्टल्

विवादमा आवेशलाई नियन्त्रणमा राख्नु सजिलो हुने गर्दैन, आवेश बेगरको विवादमा गहिऱ्याई पनि कट्टै आउंदैन कि ? तर आवेशलाई पनि समय र समाज सापेक्ष राख्न सक्नु पर्छ भन्ने मलाई लाग्छ । महेशराजका शब्द अस्वी-
 कार्य स्तरका हुन । परन्तु डाक्टर मल्लका जवाफमा रहेका शास्त्रीय व्यङ्ग्य र तीखा वाक्यहरू अपशब्दका कोटिका
 न हुँदा पनि वर्तमान नेपाली चिन्तन धरातल निम्ति किञ्चित् अजीर्णकारी जस्ता रहेका मलाई लाग्यो । यही
 लेख युरोपेली स्तरमा उच्च बौद्धिक रूचिको ‘पोलेमिक्स’ मानिने छ तर आजको नेपाल युरोप होइन ।

डा. मल्लले आफ्ना विरुद्ध लगाइएको ‘नेवारवाद’ को व्यर्थ आरोपलाई तर्कपूर्ण प्रतिवाद गर्नु भएको छ । यस्तै
 स्तरीय प्रतिवादहरूले ‘साम्प्रदायिकता’ भन्ने आरोपका मुहानहरूलाई सुकाउन चित्त बुझ्दो तबरमा मद्दत गरी
 समाजको स्वास्थ्यरक्षा गर्ने छन ।

—“सुधांशु”

(काठमाडौँबाट मदनमणि दीक्षितद्वारा सम्पादित र प्रकाशित समीक्षाको वि. सं. २०४१ भदौ १५ गते छापिएको,
 २५ वर्ष ११ अङ्कका ३, ४ पृष्ठबाट ।)

टेक्स्टस्' । वन् डजन्'ट् नौड् टु स्वयान् द डक्युमेन्टेशन् अफ् द पब्लिकेशन्ज् अफ् द पन्त्स् - द सीन्यर् यान्ड् जूनिअर् - टु फाइन्ड् आउट् द्याट् दे आर् ग्लिसफुल्लि अनवेर् अफ् रिसर्च'इज् अन् साउथ् एशन् हिस्टरि, कल्चर्, आर्कीअल्अजि डन् बाइ इन्डिअन् यान्ड् वेस्टर्न्, स्कलअर्ज् डचरूड् द लास्ट् ३० यर्ज् - रिसर्च'इज् ह्विच् आर् अल्मोस्ट्लि इन्टाइर्लि इन्टर्- अर् मल्टिडिसिप्लिनरि ।

सिन्स् इग्जाम्प्ल् इज् बेट्अर् द्यान् प्रीसेण्ट्, लेट् मी साइट् ओन्लि वन् इग्जाम्प्ल् अफ् द पेड्अन्ट्रि अफ् नय राज् पन्त् यान्ड् हिज् स्कूल् । इन् पृथ्वीनारायण शाह'ज् उपदेश-टेक्स्ट् देर् इज् ए टेल्इङ् लाइन् इन् पियथ् यान्ड् अनअडलटर्एट्इङ् नेपाली - अल्मोस्ट् ए प्रभ्अर्बन् - बुधा मरै भासा सरै (ह्वेन् यान् ओल्ड् म्यान् डाइज्, हिज् वर्ड्ज् पास् अन् टु द नेक्स्ट् जेन्अर्एशन्) । याज् ए स्कलअर्लि एक्स'इजीसिस् अफ् दिस् वेल्-नोन् नेपाली एक्स'प्रेशन्, नय राज् पन्त्, इन् हिज् "हिस्टर्इकल् सब्स्टन्स् अफ् द उपदेश", गिभ्ज् ए ३१-लाइन् क्वोटेशन् फ्रम् शतपथ ब्राह्मण अन् द गंश-ट्रिडिश्अन् अफ् अर्अल् लर्न'इङ् इन् इन्डिअन् यान्टिक्विटि (नय राज् पन्त् एट् अर्ल्., १९६८ : १२२३-१२२६) । ह्वट् रिअल्लि इज् द रेलइभन्स् अफ् दिस् क्वोटेशन् फ्रम् ए ब्राह्मण-टेक्स्ट् टु एन्डि डिस्कशन् अफ् पृथ्वीनारायण शाह'ज् उपदेश-टेक्स्ट् ? पृथ्वीनारायण वज् ए म्यान् अफ् आम्ज् यान्ड् याक्शन् । ही मे नट् ह्याभ् ईभन् हर्ड् अफ् द ब्राह्मण, लेट् अलोन् स्टड्इङ् इट् अर् बीइङ् इन्फ्लुअन्स्ड् बाइ इट् । देर् इज् नो एभ्इडन्स् द्याट् ही ह्याइ । ह्याइ नय राज् पन्त् अनडर्स्टुड् पृथ्वीनारायण शाह ही वन्'ट् ह्याभ् ट्राइड् टु पोर्ट्रे द वर्इअर्-स्टेट्स्म्यान् याज् यान् अर्जुन्, नर् वुड् ही ह्याभ् ट्राइड् टु कन्भर्ट् दि अर्थ् इ विज्डम् अफ् दि उपदेश-टेक्स्ट् इन्टु द लाइफ्लेस् गीता इन् नय राज् पन्त्'स् वुड्न् भर्स ।^२

संशोधन-मण्डललाई मनपरी गाली गरी कमलप्रकाश मल्लले छुपाएको त्यस पुस्तिकाको नेपाली उल्था निस्कने लाग्यो भनी कमलप्रकाश मल्लका भाइको पत्रिकामा ढुवाङ्फुकेको चार महीना बित्न लाग्दा पनि^३ नेपाली उल्थाको

२. वि. सं. २०४१ मा काठमाडौंबाट नेपाल स्टडी सेन्टरद्वारा प्रकाशित कमलप्रकाश मल्लको इम्पेक्त्रब्ल् हिस्टोरिओग्राफि इन् नेपाल, ए रिबट्अल् (नेपालमा निर्दोष इतिहासरचना- प्रतिवाद) का १७-१८ पृष्ठ ।

३. —तुयू ज्यापु, ये ।

न्यासः— भाजु महेशराज पन्तया इनेण्ट् स्पेसिडमिन्या लिसः कथं डा० कमल प्रकाश मल्लजुया हिस्ट्रिओग्राफि इन् नेपाल सफूचियाः नेवाः भाषं अनुवाद यानाः छिगु पत्रिकाय् पिकया दीसा तसकं बालाइ तायाः ।

नाकमुख देखन तपाइएकोले पूर्णिमाका सबै पाठक अङ्ग्रेजी बुझ्ने नै हुन्छन् भन्ने नियम नहुँदा माथिको अंशको नेपालीमा उल्टा पनि गर्नुपरेको छ—

आपना बाबुले र आफूले पाएको तालीमको र आपना बाबुको र आपनो ज्ञानसम्बन्धी दायको विषयमा महेशराज पन्त लम्ब्याएर बोल्छन्, दुवैको दम्भ तिनीहरूले जे जति प्रकाश गरेका छन्, तिनमा, खास गरी नयराज पन्तले वा उनका चेलाहरूले प्रकाश गरेका पुस्तकहरूमा छापिएका नयराज पन्तका प्रस्तावनामा टङ्कारै देखिन्छन् (वि. सं. २०१४ मा काठमाडौँबाट नेपाल-सांस्कृतिक परिषद्द्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालद्वारा सम्पादित ऐतिहासिक पत्रसंग्रहको पहिलो भागमा र वि. सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य र अरूहरूद्वारा सम्पादित इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयमा नयराज पन्तका प्रस्तावना हेर्नुहोस्) । कुनै पुस्तक वा कुनै विषयवस्तुको विषयमा बोल्नुभन्दा अगाडि आपना धेरैजसा फाटफुटे गद्य र पछलेखमा नयराज पन्त आफ्नै विषयमा र आपनो ज्ञानसम्बन्धी दाय वा तालीमको विषयमा लम्ब्याएर बोल्छन् । जे भए पनि ऐतिहासिकको हैसियतले नयराज पन्तले पाएको तालीम के हो ? विक्रमको बीसौँ शताब्दीको पछिल्लो दशाब्दीमा बनारस संस्कृतपाठशालामा सिद्धान्तज्यौतिष (ज्यौतिषको सिद्धान्त) पढेको वा घरैमा पाणिनि, कौटल्य र कालिदासका ग्रन्थ पढेको नै इतिहास-सम्बन्धी तालीम हो कि ? “ज्यौतिषका बहुमुखी विद्वान्”को हैसियतले नयराज पन्त “आपनो क्षेत्रमा बेजोड” (वि. सं. २०३५ मा काठमाडौँबाट प्रकाशित महेशराज पन्तको अन् स्यान्स्क्रिट एड्युकेशन (संस्कृतशिक्षाको विषयमा) को ५३ पृष्ठ) होलान्, तर ऐतिहासिकको हैसियतले उनका मौल ग्रन्थ यति मौल छन् कि यी शास्त्रीय ग्रन्थ उनीबाट हटाइदिएको खण्डमा ज्ञानको हिसाबले उनी नङ्गिए जस्ता हुन्छन् । किन “हामीमध्ये धेरैजसालागै उनलाई बुझ्नको लागि चाहिने ज्ञानसम्बन्धी आवश्यक योग्यता छैन” (महेशराज पन्तको उही पुस्तकको १४९ पृष्ठ) भन्ने कुराका कारणमध्ये यो पनि एउटा होला । कट्टर धार्मिक सङ्घटनहरूका मात्र मौल ग्रन्थ हुन्छन्; के गर्नु, ऐतिहासिकका “मौल ग्रन्थ” हुँदैनन् । यी ३० वर्षभित्र भारतीय र पश्चिमा विद्वान्हरूले दक्षिण

लिस:- थ्व सफूचिया नेपाली व नेपालभाषं रूपान्तरित जुया: पिहाँ वय् त्यंगु डु ।

(काठमाडौँबाट कृष्णसुन्दर मल्लद्वारा सम्पादित र प्रकाशित इनाप (प्रार्थना) को वि. सं. २०४१ मङ्सिर ६ गते छापिएको, २ वर्ष ४४ अङ्कको ७ पृष्ठबाट ।)

[गोरे ज्यापू, काठमाडौँ]

प्रश्न- श्रीमहेशराज पन्तको इनेष्ट स्पेसइमिन् (अनुपयुक्त नभूना) को जवाफको सिलसिलामा डा. कमलप्रकाश मल्लज्यूको हिस्ट्रिओग्राफइ इन् नेपाल (नेपालमा इतिहासरचना) भन्ने पुस्तिकाको नेवारी भाषामा उल्टा गरेर तपाईंको पत्रिकामा निकाल्नुभएको खण्डमा ज्यादै राम्रो होला जस्तो लाग्छ ।

उत्तर- यस पुस्तिकाको उल्टा नेपाली र नेवारीमा भएर आउनै लागेको छ ।]

एशियाको इतिहास, संस्कृति र पुरातत्त्वको विषयमा गरेका अन्वेषण - ऊण्डे पूरापूर मात्रामा दुइ वा धेरै शास्त्रको मदत लिई गरिएका अन्वेषण - को विषयमा बाबु छोरा दुवै पन्तलाई पत्ती छैन र उनीहरू यसैमा मस्त छन् भन्ने कुरा पत्ता लाग्न तिनीहरूका कृतिको प्रमाणभाग गढेर हेर्ने पर्दैन ।

आदेशभन्दा दृष्टान्त राम्रो भएकोले नयराज पन्तको र उनका चेलाहरूको पण्डित्याईको खालि एउटा नमूना मात्र दृष्टान्तको रूपमा मलाई भन्न दिनुहोस् । पृथ्वीनारायण शाहको मूल उपदेशमा सार भएको र ठेट नेपालीमा बुढा सरै भाषा सरै (जब बूढो मान्छे मर्छ, उसका शब्द अर्को पुस्तामा सर्छन्) भन्ने, आहान जस्तो बनिस्केको, प्रभावोत्पादक पडक्ति छ । आफूले लेखेको "उपदेशको ऐतिहासिक सार"मा ज्यादै चलतीको यो नेपाली भनाइको पाण्डित्यमय व्याख्याको रूपमा शतपथब्राह्मणबाट प्राचीन भारतमा मौखिक शिक्षाको वंशपरम्परासम्बन्धमा नयराज पन्तले ३१ पडक्तिको उद्धरण दिएका छन् (वि. सं. २०२५ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, नयराज पन्त र अरूहरूद्वारा सम्पादित श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका १२२३-१२२६ पृष्ठ) । पृथ्वीनारायण शाहको मूल उपदेशको कुनै पनि विवेचनसँग ब्राह्मणग्रन्थको यस उद्धरणको प्रासङ्गिकता वास्तवमा के छ? पृथ्वीनारायण शाह लडाका र कर्मयोगी थिए । उनले शतपथब्राह्मणको नाँव पनि सुनेका थिएनन् होला, यो पढेको वा यसको प्रभाव परेको कुरा त छोडी नै दिऊँ । उनले शतपथब्राह्मण पढेका थिए वा त्यसको प्रभाव उनमा परेको थियो भन्ने कुराको प्रमाण पनि त छैन । नयराज पन्तले पृथ्वीनारायण शाहलाई बुझेका भए ती योद्धा र राजनीतिज्ञको अर्जुनको जस्तो बयान गर्न उनी खोज्दैनथे, न उनी मूल उपदेशको सांसारिक अकलमन्दीलाई आफ्नो ठरौँ श्लोकको रूखो गीतामा बदल्न खोज्थे ।

सिद्धान्तज्योतिषलाई ज्योतिषको सिद्धान्त भन्ने व्याख्या गरी आफ्नो योग्यता देखाएका कमलप्रकाश मल्लको यो लेखाइ देखेपछि यो लेखाइ वस्तुस्थितिभन्दा धेरै धेरै पर रहेछ र कमलप्रकाश मल्लको अभीष्ट संशोधन-मण्डललाई जसरी भए पनि गिराउनु नै रहेछ भन्ने कुरा नेपालमा विद्यासम्बन्धी कामकारवाईको अलिकति पनि लेखाजोखा राख्न खोज्ने मान्छेको मनमा नपरी छाड्दैन । यस कारण यसको जवाफमा लामो कुरा गर्नु आवश्यक नभएकोले नभनी तहुने कुरा मात्र भनिहाल्नुपरेको छ ।

विद्या नभएको घरमा जन्म लिन पुगेका^४ र आधुनिक शिक्षा पाई एम्. ए. पास भएर कलेजमा पढाउन थालिसवदा

४. ४. अबु योगेन्द्रप्रकाश मल्ल (ने. सं. १०११-११००)

छपासः श्रद्धाञ्जली

नहापांगु ट्या (ने. सं. १०११-१०५५)

जिमि बाज्या पूर्णमल्लया निम्हम्ह कलाः कृष्णकुमारी स्यस्यःनी पाखे दुम्ह जिमि अबु योगेन्द्रप्रकाश मल्ल निम्हम्ह काय् खः । बाया जन्म ने. सं. १०११ थिला थ्व १२ तदनुसार विक्रम सम्बत् १९४७ पौष १०, सन् १८९०

पनि सामान्य अखबारी ज्ञान भएकालाई पनि थाहा हुने, कङ्गो कहाँ छ भन्ने मात्र होइन कि कङ्गो भनेको के हो भन्ने कुरासमेत थाहा नभएकोले बेलायतमा पढ्न जान परीक्षकले आफूलाई नालायक ठहर्‍याएकोमा परीक्षकलाई

डिसम्बर २५ खुन्हु थहिति थकू-चुक्य जूगु खः । जिमि बा बूबले तक बाज्यापनि परिवारया आर्थिक व सामाजिक स्थिति उलि स्यंगु महुनि । औपचारिक शिक्षा कायगुली बाया मचानिसँ अभिरुचि दुगु जुयाचवन । थःगु हे पहलं अंग्रेजी शिक्षा कायगु बिचाः यानाः छम्ह शिक्षकया छेय् ब्वं फाल । न्यागूति कक्षा थ्यने धुकाः बाज्यायात नेपालगञ्ज मालय् सरुवा यात । अनलि बाया औपचारिक शिक्षाया क्रम चढ्बुत । नेपालगञ्ज लिहाँ वयाः छुं ई लिपा बाज्याया जागीर मन्त ।

छेया आर्थिक बोझ याउँकेत बा क्यातुगु उमेरय हे कुमारी चोक्य लच्छिया रू ३१- ८ आना खान्गि दुम्ह तहलुवा जुयाः भर्ना जुल । थव हे जागीर ननं वयकलं विक्रम सम्बत् १९६७ स स्थापना जूगु “पास जाँच अड्डा” प्रथम श्रेणीइ “४ पास” याना कुमारी चोक हेतुं लच्छिया ५१- नेम्ह नौसिन्दाया रूपय विक्रम सम्बत् १९७० साल फाल्गुण १२ बृहस्पतिवार खुन्हु निजामती सेवाय दुहाँ फाल ।

(वि. सं. २०३७ मा काठमाडौँबाट थःनेया थक्कजु खलःद्वारा प्रकाशित, कमलप्रकाश मल्लको पूर्वज लुमेका (पूर्वज सम्केर) को ३५ पृष्ठबाट)

[बा योगेन्द्रप्रकाश मल्ल (वि. सं. १९४७-२०३७)

एक अँजुली श्रद्धाञ्जलि

पूर्व भाग (वि. सं. १९४७-१९९२)

हाम्ना बाजे पूर्ण मल्लको माहिली पत्नी कृष्णकुमारी श्रेष्ठनीतर्फबाट जन्मनुभएका हाम्ना बा योगेन्द्रप्रकाश मल्ल माहिला छोरा हुनुहुन्थ्यो । बाको जन्म वि. सं. १९४७ मार्गशुक्लद्वादशी पौष १० गतेको दिन ठहिटी थकूचोकमा भएको हो । हाम्ना बा जन्मदातक बाजेहरूको घरको आर्थिक र सामाजिक स्थिति त्यति बिप्रेको थिएन । विधिपूर्वकको शिक्षा लिन बाको केटाकेटीदेखि अभिरुचि भइरहेको थियो । आफनै किसिमले अङ्ग्रेजी शिक्षा लिन विचार गरेर कुनै शिक्षकको घरमा पढ्न जानुभयो । पाँच कक्षा जति पुगिसकेपछि बाजेलाई नेपालगञ्ज-मालमा सरुवा गरियो । यसपछि बाको विधिपूर्वकको शिक्षाको क्रम टुट्यो । नेपालगञ्जबाट फर्केर आएको केही समयपछि बाजेको जागीर छुट्यो ।

घरको आर्थिक बोझ हलुको पानं कलिलै उमेरमा कुमारीचोकमा महीनाको ३ रूपैयाँ आठ आना खान्गी भएको टहलुवा भएर बा भर्ना हुनुभयो । यही जागीर खाँदा खाँदै वि. सं. १९६७ मा स्थापना भएको पासजाँच अड्डाबाट प्रथम श्रेणीमा ४ पास गरेर कुमारीचोकमा महीनाको ५१- रु. खाने नौसिन्दाको रूपमा वि. सं. १९७० फाल्गुण १२ गते बृहस्पतिवारको दिन उहाँ निजामती सेवामा पस्नुभयो ।]

तथानाम गाली गरी छपाउन सक्ने आँट भएका कसलप्रकाश मल्ललाई* पुस्तनपुस्तादेखि विद्यामय स्थितिमा

५. आइ डिङ् नट् रीअलाइज् घाट् माइ स्टार् वज् इन् द रङ् जोडियाक् इन् दोज् डेज् । आइ रिजाइन्ड् फ्रम् माइ पोस्ट् याट् द यूएस्ओएम् । आइ डिङ् सो विफोर्, आइ न्यू ह्वेर् आइ ब्रुड् बी प्लेस्ड् इन् इन्डिअ फर् स्टड्इङ् इङ्ग्लिश् लिट्अर्इचर् । आइ नेभर् न्यू घाट् द स्कल्अर्शीप्-ग्रान्ट्इङ् कन्ट्रि कुड् शो सच् शीर् इन्डिअरेन्स् विथ् सच् वाइल्ड् जेनेरसइटि याज् टु ग्रान्ट् मी ए स्कल्अर्शीप् टु स्टड्इ एम्. ए. इन् इङ्ग्लिश् लिट्अर्इ-चर् यान्ड् प्लेस् मी इन् ए मोस्ट् अन्लाइक्लि यूनिभर्सिटि इन् इन्डिअ । अन् द २०थ् डे अफ् अगस्ट्, १९५७ इन् द नेडीर् अफ् डिस्पेर् आइ लेपट् काठमान्डु टु स्टड्इ इङ्ग्लिश् लिट्अर्इचर् याट् एल्. एस्. कल्इज्, मुजफ्फर्पुर । एन्इवे, घाट् वज् नट् माइ आइडिअ अफ् विन्ड्इ ए पोस्ट्ग्याड्युअट् स्कल्अर्शिप् । एल्. एस्. कल्इज् इज् ए प्लेस् ह्वेर् नो मेम्बर् अफ् द सब-हिमालयन् रेस् कुड् सर्भाइभ्, साइकोलजि-कल्लि अर् इन्टिलेक्ट्चुअल्लि, विद्आउट् सफर्इङ् कन्सिड्एरेब्ल् डिस्लोकेशन्ज् । आइ ग्रम्ब्ल्ड् यान्ड् प्रोटेस्ट्इङ्; आइ रेबअल्ड् यान्ड् भ्यासइलेट्इङ्, बट् अल्टिमेट्लि आइ सर्भाइभ्ड् टू यर्ज् अफ् इन्टेन्स्-सोशल् आइसोलेशन् । देन् आइ रीण्ड् द फर्स्ट् हार्भिस्ट् अफ् माइ स्पेशिअलाइज्ड् याक्अडेमिड्क लाइफ् : यान् इन्डिअर्अन्ट् मासटर्स डिग्री इन् इङ्ग्लिश् फ्रम् ए नन्-टू-डिस्टिङ्गिब्ल् इन्डिअन् यूनिभर्सिटि विथ् ए सेक्अन्ड् पजिश्अन् फ्रम् माइ ब्याच् ।

...

...

आइ बिग्यान् टीचइङ् इङ्ग्लिश् याट् द अनअर्ग्याड्युअट् लेभ्ल् सिन्स् १९५९ । टीचइङ् बट् ए कन्सिड्-अरेब्ल् इमोशनल् थ इन् माइ लाइफ् । इट् वज् नट् ए लोनलि परस्यूट् अफ् ए म्यान इन् आइभरि टाउअर् इन् द मिड्स्ट् अफ् ए ट्पइक्ल ह्याबिटेसन् । याट् लीस्ट् आइ थट् सो ह्वेन् आइ बिग्यान् टीचइङ् । आइ वज् फील्ड् लेस् यान्ड् लेस् अफ् सोशल् आउट्कास्ट् । आइ बिग्यान् टु बिलीभ् इन् सोशल्लि यूस्फुल् रोल् फर् मी । अल्दो माइ फर्स्ट् पब्लिश्ड् एस्ए इन् इङ्ग्लिश् गोज् ब्याक् टु डिसेम्बर्, १९५७, आइ बिग्यान् टु फिड्ल् विथ् दि आइडिअ अफ् राइटइङ् यान्ड् पब्लिश्इङ् इन् इङ्ग्लिश् । आइ स घाट् लीडइङ् नेपालीज् इन्टिलेक्ट्चुअल्ल् रीट् इन् इङ्ग्लिश् यान्ड् पब्लिश्ड् वेर् वर्क इन् इङ्ग्लिश् । ह्याइल् आइ वज् दस् प्रोप्टइङ् फर् माइ वे आइ फाउन्ड् माइसेल्फ् ट्चाण्ड् इन् द ब्लाइन्ड् याल्ड् अफ् वर्क विद्आउट् होप् । ए ल्यास्अरेट्इङ् क्रिसिस् वज् टु स्वीप् माइ करीर् । इन् अटम् १९६० आइ अप्लाइड् फर् ए ब्रिट्इश् काउन्सिल् ग्रान्ट् फर् स्टड्इङ् इङ्ग्लिश् लिट्अर्इचर् इन् दि यूनाइटेड्इड् किङ्डम् । दि इन्टर्भ्यू वज् हेल्ड् इन् द फर्स्ट् वीक् अफ् अगस्ट् । दि इन्टर्-भ्यू वज् अगेन् प्रिजाइड्इङ् ओभर् बाइ सर्दार् नरेन्द्र मणि आचार्य दीक्षित् ह्विच् वज् न्याच्अर्अल् । फर् ही वज् देन् ए ट्प सिभिल् सर्भन्ट्, ए सेलिब्रिटि फर् हिज् नल्इज् अफ् इङ्ग्लिश्, बन् अफ् द सिलेक्ट् पय् । मिस्टर डब्ल्यू. लिन्डन् वलफ् रेपरिजेन्ट्इङ् द ब्रिट्इश् काउन्सिल् । द बोर्ड् रेक्अमेन्ड्इङ् माइ नेम्,

फर् ए ग्रान्ट् । लेटर, आइ केम् टु नो घाट् इट् वज्, मीर्लि ए रिट्युअल् जेस्चर् । द बोर्ड् ह्याड् अनदअर् कयान्डिडेन्ट् इन् द लिस्ट् । सर्दार, नरेन्द्र मणि यान्ड्, मिस्टर, क्लफ्, ह्याड् डिस्कोभर्ड्, घाट् आइ डिड् नट् लिस्न् टु द बीबीसी यान्ड् घाट् माइ प्रनन्सिएशन् वज् ब्याड् । (आइ प्रनाउन्सड् 'कङ्गो' घाज् 'काङ्गो' यान्ड् आइ डिड् नट् नो ह्वेर् अर् ह्वेर् इट् वज् ।) माइ याप्लिकेशन् वज् फर् ए रिसर्च, ग्रान्ट् फर् पोस्टग्याड्युअट्, वर्क, अन् मडर्न इङ्ग्लिश् लिटअर्अरि क्रिटिडिसिज्म्, यान्ड् मिस्टर, क्लफ् मेड् अप् हिज् माइन्ड् घाट् आइ वज् अनफिट् फर् द ग्रान्ट् बिकज् आइ डिड् नट् नो ह्वेर् कङ्गो वज् इन् द डार्क कन्टिनन्ट् । माइ फर्ज् वेर् सेन्ट् टु इङ्ग्लन्ड्, यान्ड् सिन्स् मिस्टर, क्लफ् प्लेड् यान् याड्प्रि जिहोभ विथ् मी, आइ डिड् नट् रिसीभ् एन्ड् कन्फर्मेशन् अफ् द ग्रान्ट् । दिस् वज् माइ फर्स्ट् कन्ट्याक्ट् विथ् ए लिभ्इड् इङ्ग्लिश्म्यान् ।

आइ वज् बर्न् ए जेन्ओलेटर । आइ अड्माइर्ड् अल् अमेरिकन्ज् बिकज् दे वेन्ट् टु लन्च् अन् टाइम् यान्ड् स्टेड् फर् टू आवर्ज् गिभ्इड् मी रेस्पिट् टु डू क्लयान्डेसटिन् रीड्इङ्ग् इन् देर् अफिस् । आइ अड्माइर्ड् माइ बस्, द स्याटअर्नाइन् 'यान्च्म्यान' बिकज् ही ग्रान्ट्इड् मी श्री वीक्स् लीभ् विद्आउट् पे टु टेक् बी. ए. इग्ज्यामिनेशन । आइ अड्माइर्ड् अन् 'फर्इन्अर्ज्' बिकज् आइ थ् दे न्यू हाउ टु लिभ् । लाइक् शेक्स्पीर्'ज् क्याल्इब्यान, आइ अड्माइर्ड्, विद्आउट् रेज्अर्भेशन्, एभरि ह्वाइट् म्यान हू ल्यान्ड्इड् अन् दि आइलन्ड् अफ् माइ लाइफ् । बट् हीर् वज् वन् इङ्ग्लिश्म्यान, ए नेटिभ् स्पीक्अर् अफ् द ल्याङ्ग्विज्-टु अक्वाइर् ह्विच् आइ ह्याड् बीन् ग्राइन्ड्इड् माइ सोल् फर् टू डेक्अड्ज्, ए केम्ब्रिज् प्रडअक्ट्, द ब्रिटिश् काउन्सिल् रेपरिजेन्ट्एटिभ्, स्पिट्इड् याट् मी फर् नो पर्टिक्युलर् रीजन् । मिस्टर, क्लफ् ब्रट् ब्याक् द मेम्अरिज् अफ् द शाइन्इड् यड् म्यान इन् ब्लू ब्लेज्अर् । मिस्टर, क्लफ्'ज् इम्प्लेकेबिलिडिटि ब्रट् ब्याक् द मटरनल् शेड् विद्आउट् ह्विस्कर्ज् घाट् आइ स इन् ए नाइट्मेर् डेक्अड्ज् ब्याक् । अबभ् अल्, हिज् गड्लाइक् अलूफ्नेस् रिभीलड् मी द स्टच्पिड्इटि अफ् लर्न्इड् यान्ड् टीच्इड् इङ्ग्लिश् । हिज् सिङ्गल् जेस्चर् ल्यासअर्एट्इड् द फाइनएस्ट् फाइबर्ज् अफ् माइ बीइड् । इट् हर्ट् मी डीप्लि; आइ फेल्ट् घाट् सम्थिड् स्न्यापड् फर् गुड् इन् मी । मिस्टर, क्लफ् ब्रट् ब्याक् द मेम्अरिज् अफ् माइ बइइश् इन्थ्यूजियाज्म्, द लेबर्ड् लेटअर्ज् आइ रोट् याट् मिड्नाइट्, द रिसाइट्अल्ज् अफ् 'बाबा बाबा ब्याक् शीप्' इन् माइ अड्क्ल'ज् ग्याम्ब्ल्इड् डेन्, द इन्क्यानटेटरि रेसिटेशन् अफ् 'आइ गो', द भेग् कन्स्ट्रेशन् अफ् ए टेन्डर् चाइल्ड् स्क्रिब्ल्इड् द फर्स्ट् सिक्स् क्यार्अवर्ज् अफ् रोमन् स्क्रिप्ट् अन् द ब्याक्-वल् अफ् द हिन्दू टेम्प्ल् ।

(वि. सं. २०३६ मा काठमाडौं बाट साक्षात् प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, कमलप्रकाश मल्लको द रोड् टु नोहोर् (कहीं पनि नपुग्ने बाटो) का २४९-२५२ पृष्ठबाट)

पुस्तकपुस्तकले घेरिएर जिन्दगीमा अरू सबै कुरालाई लात मारी लेखपढमै रमाएर बसेकाहरूको चरित्र पढ्दा डाढो लाग्नु र त्यस्तो मान्छेले अर्कै स्थितिमा हुककाको मनःस्थिति बुझ्न नसकी त्यस्ता विद्याध्यसनी मान्छेलाई जथाभावी माली गर्नु पनि कुनै आश्चर्यको कुरा होइन ।

[त्यस ताका मलाई दशा लागेको थियो भन्ने कुराको मलाई पत्ता थिएन । यूएसओएमको जागीरबाट मैले राजीनामा दिएँ । अङ्ग्रेजी साहित्य पढ्न भारतमा मलाई कहाँ पठाइन्छ भन्ने थाहा पाउनुभन्दा अगाडि नै मैले यसो गरेँ । अङ्ग्रेजी साहित्यमा एम. ए. पढ्न मलाई छात्रवृत्ति दिएर भारतको, आफूले कति पनि नचिन्ताएको विश्वविद्यालयमा मलाई पठाएर छात्रवृत्ति दिने मुलुकले यस्तो गजबको उदारताको साथै पूरापूर हेलात्रक्याइँ गर्न सबैछ भन्ने कुरा मलाई थाहै थिएन । अत्यन्त निराश अवस्थामा मुजफ्फरपुरको लङ्गटसिंहकलेजमा अङ्ग्रेजीमा साहित्य पढ्न भनी म वि. सं. २०१४ भदौ ४ गते काठमाडौँबाट गएँ । जे होस, एम. ए. पढ्न त्यस्तो छात्रवृत्तिमा छानिने मेरो मनसाय थिएन । लङ्गटसिंहकलेज यस्तो ठाउँ हो, जहाँबाट मन वा बुद्धिमा प्रशस्त गडबडी भएर हुने कष्ट नपाईकन हिमालयको छेउछाउमा बस्ने जातिको कुनै पनि मान्छे फर्केर आउन सक्दैन । मैले गुनासो गरेँ र विरोध गरेँ; मैले विद्रोह गरेँ र म धरमरिएँ; तर आखिरमा लोकसँग दुई वर्ष अत्यन्त अर्लान्गिएर पनि म बँचेँ । अनि आफ्नो विशिष्ट पढाइको पहिलो फल - त्यति नाउँ नचलेको भारतीय विश्व-विद्यालयको मेरो टोलीमा दोस्रो भएर अङ्ग्रेजीमा एम. ए. को साधारण डिग्री- पाएँ ।

वि. सं. २०१७ देखि इन्टर तहमा मैले अङ्ग्रेजी पढाउन थालेँ । पढाउने कामबाट मेरो जिन्दगीमा तनाउ घेरै कम भयो । यो, गर्मी ठाउँमा जीवनका वस्तुतथ्यबाट पन्छेर बसेको मान्छेको एकलो धन्दा थिएन । पढाउने काम थाल्दा कमसेकम मैले यस्तो ठानेको थिएँ । आफू लोकबाट कन् कन् कम बहिष्कृत हुँदै गएको मलाई लाग्यो । मेरो काम लोकलाई काम लाग्ने भएकोमा विश्वास गर्न स लागेँ । हुनत अङ्ग्रेजीमा मेरो लेख पहिलो पटक वि. सं. २०१४ को हिउँदमा छापिइसकेको हो, तापनि अङ्ग्रेजीमा लेख्ने र छापने विचारमा म समय बिताउन लागेँ । नेपालका मुख्य मुख्य बुद्धिजीवीहरूले आफ्ना कृति अङ्ग्रेजीमा लेखेको र छापेको मैले देखेँ । यसरी आफ्नो बाटो छाप्नो हिँड्दा मैले आफूलाई निराशामय कामको बन्द गल्लीमा थुनिएको पाएँ । धुजाधुजा पार्ने खड्गो मेरो पेशामा आउनेवाला थियो । बेलायतमा अङ्ग्रेजी साहित्य पढ्नको लागि ब्रिटिश काउन्सिलको वृत्ति पाउन वि. सं. २०१७ को शरद ऋतुमा मैले दरखास्त दिएँ । छान्ने र छानिनेको भेट मुलाकात साउनमा भयो । यस पल्टको भेट मुलाकातमा पनि सरदार नरेन्द्रमणि आचार्य दीक्षित नै मुख्य हुनुहुन्थ्यो । उहाँ त्यस बेला माथिल्लो दर्जाका निजामती कर्मचारी हुनुभएकोले र अङ्ग्रेजीको आफ्नो ज्ञानले गर्दा प्रसिद्ध मानिएका ज्यादै कम मानिसमध्ये एक हुनुभएकोले त्यस भेट मुलाकातमा उहाँ मुख्य हुनु स्वाभाविकै हो । श्रीउब्ल्यू. लिन्डन क्लफ ब्रिटिश काउन्सिलको तर्फबाट बस्नुभएको थियो । त्यस सभाले वृत्तिको लागि मेरो नाउँ सिफारिश गर्‍यो । यो त खालि विधि पुऱ्याउन रचिएको नाटक पो रहेछ भन्ने मैले पछि मात्र थाहा पाएँ । त्यस सभाको आफ्नै मानिस उम्मेदवारहरूको सूचीमा थियो । म बोबीसी सुन्दिनै र मेरो उच्चारण नराओ छ भन्ने कुरा सरदार नरेन्द्रमणि र श्रीक्लफले पत्ता लाउनुभयो । (मैले कङ्गोको उच्चारण काङ्गो गरेँ र यो के हो र कहाँ छ भन्ने कुरा पनि थाहा पाइँनँ ।) स्नातकपरीक्षामा उत्तीर्ण भएपछि गरिने आधुनिक अङ्ग्रेजी साहित्यसम्बन्धी सीमांसाको अन्वेषणवृत्तिको लागि मैले दरखास्त हालेको थिएँ र तामस महाद्वीपमा कङ्गो कहाँ छ भन्ने मलाई थाहा नभएकोले श्रीक्लफले वृत्तिको लागि मलाई नालायक भनी अठोट गर्नुभयो । मेरो

कमलप्रकाश मल्लका लेखाइका यो त नमूना मात्र हो भनेर हामीले माथि लेखिसकेका छौं । कमलप्रकाश मल्लका यस्ता अनर्गल प्रलापको जवाफमा पूर्णिमाका पाता भर्ने अहिले हामीलाई फुसंद र इच्छा थिएन तापनि विवश भएर यति लेखनुपरेको हो । किन विवश हुनुपरेको हो भन्ने विषयमा पनि अब केही लेखिहाल्नुपरेको छ ।

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको निरर्थकता देखाउने प्रसङ्गमा कमलप्रकाश मल्लबाट हामीहरूको लेखाइमा पण्डित्याई छाँट्न अप्रासङ्गिक कुरा पारिएका हुन्छन् भन्ने सिद्ध गर्न उपदेशको चुटा मरै माया सरै भन्ने वाक्यको व्याख्या गर्दा शतपथब्राह्मणको विद्यावंशको जुन उद्धरण हाम्रो पुस्तकमा भएको छ, त्यसको हँस्सी उडाइएको छ । पृथ्वीनारायण शाहले शतपथब्राह्मणको नाउँ त सुनेका थिएनन् होला, त्यो ग्रन्थ पढ्नु र त्यसको प्रभाव उनमा पर्नु त कताकताको कुरा हो भन्ने कमलप्रकाश मल्लको जिकिर देखिएको छ । यो त खालि नयराज पन्तले आफ्नो पाण्डित्यको प्रदर्शन मात्र गरेका हुन्, त्यसको उपदेशसँग कुनै सम्बन्ध छैन भन्ने कमलप्रकाश मल्लको भनाइ छ ।

संसारको एक कुनामा बसेका कुनै विद्वान्ले पत्ता लाएका कुरा अर्को कुनामा बसेका विद्वान्ले पनि अघिल्ला विद्वान्को अन्वेषणको विषयमा थाहै नपाई आफ्नै ढङ्गले पत्ता लाएका कुरा विद्याको इतिहासमा कमलप्रकाश मल्ल जस्तालाई नौला भए पनि हामीलाई भने नौला छैनन् । त्यस्तै कौटिल्यले बोलेका जस्ता कुरा पृथ्वीनारायण शाहले पनि बोलेका छन् भनी हामीहरूले धेरै ठाउँमा लेखेका छौं । यसको मतलब पृथ्वीनारायण शाहले कौटिल्यको अर्थशास्त्र पढी

दरखास्त फाराम बेलायत पठाइएको थियो, श्रीक्लफले मसँग सौताने आमाले गर्ने व्यवहार गर्नुभएकोले त्यस वृत्तिको अनुमोदन मैले पाइँन । यो, जिउँदो अङ्ग्रेजसँग मेरो पहिलो सम्पर्क थियो ।

विदेशीको अन्धभक्ति गर्ने मेरो जन्मजात स्वभाव थियो । लन्च खान टाइममा गई दुइ घण्टा बसेर तिनीहरूको अफिसमा लुकीछिपी पढ्न मलाई फुसंद दिएकोले सबै अमेरिकनहरूको मैले तारीफ गरेँ । बी. ए. को जाँच दिन दुइ हप्ताको बेतलबी छुट्टी दिएकाले विकदार भिजासका, पशुपालक आपना तालुकवालाको मैले तारीफ गरेँ । कसरी बाँच्नुपर्छ भन्ने कुरा तिनीहरूलाई थाहा भएकोले सबै विदेशीहरूको मैले तारीफ गरेँ । शेक्सपीयरको क्यालिबानले जस्तै, मेरो एकलास जिन्दगीमा आए जति सबै गौराहरूको मैले सञ्कोच नगरीकन तारीफ गरेँ । जुन भाषामा अधिकार जमाउन बीस वर्ष यतादेखि म आत्मालाई पिँधिरहेको थिएँ, त्यही भाषा जन्मभाषा भएका, केम्ब्रिजमा पढेका, ब्रिटिश काउन्सिलका प्रतिनिधिले कुनै खास कारण नभईकन मसँग बेइज्जतीले सलूक गर्नुभएको थियो । श्रीक्लफले नीलो ब्लेजर लाएको, भरखरको तेजिलो केटाको सम्झना गराइदिनुभयो । श्रीक्लफलाई खुशी पार्न नसक्दा दशौँ वर्षअगाडि मैले देखेको नराम्रो सपनामा मावलीपट्टिको खातापाता नभएको भूतको सम्झना आलो भयो । सबभन्दा मुख्य त, देवतामा मात्र हुने उहाँको औंदासीन्यले अङ्ग्रेजी पढ्ने र पढाउने नीरसता प्रकट गरिदियो । उहाँको एउटै अभिनयले मेरो अस्तित्वका मिहीनसेमिहीन त्यान्द्रातुन्द्रीलाई धुजाधुजा पारिदियो । यताबाट मलाई ठूलो चोट पऱ्यो; ममा रहेको कुनै कुरा सधैंको लागि क्रिकियो भन्ने मलाई लाग्यो । श्रीक्लफले केटाकेटी उमेरको मेरो जोश— आधा रातमा मिहिनेत गरी लेखिएका चिठी, बाबा बाबा बल्याक् शीप् भनेर मेरा काकाको जूवाको खालमा कराएर पढेको, आइ गोको मन्त्र कराएर पढेको, मन्दिरको पछ्याडिपट्टिको भित्तामा रोमन लिपिका पहिला ६ अक्षर फोरिरहेको भरखरको बच्चाको अस्पष्ट त्रास— को सम्झना गराइदिनुभयो ।]

तदनुसार बोलेको भन्ने किमार्थ होइन । भनाइको मतलब के हो भने दण्डनीतिको गहिरो मननबाट कौटल्य जुन निष्कर्षमा पुगे, त्यस्तै निष्कर्ष दण्डनीतिको व्यवहारमा परी पृथ्वीनारायण शाहले निकालेका मात्र हुन् । त्यस्तै शतपथब्राह्मणमा विद्यावंशको जुन पुस्तेवारी छ, त्यो पढेर पृथ्वीनारायण शाहले बुढा मरै भाषा सरै भनेर बोलेका होइनन् । वैदिक ऋषिहरूलाई विद्यावंश चलाउनुपरेको थियो भने हाम्रा पृथ्वीनारायण शाहलाई पनि आफ्नो शेषपछि पनि नेपाल राज्यको उन्नति हुँदै जाओस् भन्ने चिन्ताले छोपेकोले आफ्नो अनुभव अर्को पुस्तामा सार्नुपरेको थियो । त्यसैले उनी बुढा मरै भाषा सरै भनी बोल्न पुगेका हुन्, शतपथब्राह्मण पढी उनले त्यसको नकल गरेका होइनन् । हामीले कहीं पनि त्यस्तो ढङ्गले व्याख्या गरेका छैनौं । हामीले त खालि कसरी गहिरो चिन्तन गर्नेहरू उस्तै उस्तै खालको निष्कर्षमा पुग्छन् भन्ने देखाउन मात्र खोजेका हौं ।

तेह सय पचास पृष्ठ छापिएपछि विभिन्न कारणले गर्दा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको बाँकी भाग छापन सकिएन । यसै बीचमा केही भाग लेखरूपमा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भए । अहिले बाँकी जति सबै भागलाई सँगैटेर छापौं भने पनि सबै भाग तयार पनि छैन र सम्पादकहरू पनि विभिन्न काममा लागि सकेकाले त्यो स्थिति फेरि आउन सम्भव पनि छैन । यस कारण जे जति तयार छ, त्यसलाई त्यसै कोचेर राख्नुभन्दा प्रकाश गर्नु नै राम्रो होला भन्ने विचारले अहिलेलाई श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको मूल भागको ऐतिहासिक व्याख्याको तयार भई छापिन बाँकी भएको भाग पूर्णिमाको यस अङ्कमा अत्यावश्यक संशोधन गरी प्रकाश गरिएको छ । भरखर जस्तो कमलप्रकाश मल्लले यस व्याख्याको हँसी उडाएकाले विवश भई यति लेख्नु परेको हो, अरु कारणले होइन ।

— पूर्णिमाका सम्पादक

राजाका धन दुनियाँ हुन्

राजाका भंडार भन्याका रैतानहरू हुन्.

पृथ्वीनारायण शाहले यो वाक्य जुन बोले, सो उनको सफलताको मूल कारण थियो । यस विषयमा प्राचीन ग्रन्थहरूमा तलका कुरा लेखिएका छन्—

यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ।

फलं कर्म च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ॥१६॥

फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित् संप्रवर्तते ।

यथा राजा च कर्ता च स्यातां कर्मणि भागिनौ ॥१७॥

संवेक्ष्य तु तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ।

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चापि तृष्णया ॥१८॥

ईहाद्वाराणि संरुद्धच राजा संप्रीतदर्शनः ।
 प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम् ॥१९॥
 प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम् ।
 वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ॥२०॥
 भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ।
 न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ॥२१॥
 राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ।
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृपः ॥२२॥
 संजातमुपजीवन् स लभते सुमहत् फलम् ।

(महाभारत शान्तिपर्व ८७ अध्याय)

दुनिजालाइ कत्ति पनि दुःख नहुन्या गरी धेरै आम्दानी गर्न्यासंग धेरै थोडै आम्दानी गर्न्यासंग थोडै कर् लिनु । फस्तो काम् गरी कति अनाज् कति रूपैया कमाउँछन् तेही अंशजले कर् लगाउनु, केही नाफा नदेषी कसैले पनि काम गर्देन तसर्थ काम् गरी कमायाका धन्मा राजालाइ पनि केही भाग आवोस् दुनिजाको पनि जिउ पालियोस् यस्ता अन्दाजसंग सधैं राजाले कर् लिनु । दुनिजामा साह्रै दया गरी आफुले लिन पर्न्या कर् पनि माफ गर्न्या नगर्नु, साह्रै लोभ गरी अध्यालो गरेर पनि कर् नलिनु । राजाले लोभ छोडी दया गरी वाजवी कर् लिनु वर्ता गरी कर् नलिनु वर्ता गरी कर् लियेर घान्छन् भने अपजस् चल्यो भने राजालाइ कसैले निको मान्दैनन् सबै दुनिजाले रिस गर्दछन् । सबै दुनिजाले रिस गर्न लाग्या भन्या कल्याण हुँदैन सबैले पियारो मान्या पो काम् वन्दछ, तसर्थ धेरै कर् नलिनु । बुद्धिमान् राजाले बाछाको दृष्टान्त ली कर् लिनु, जस्तो गाइको दुद् दुहुँदामा बाछालाइ पेटभरी घान दिइ दुह्याको छ भने दुद् पनि षाइन्छ बाछो पनि वलियो हुन्छ र पछि भारी बोक्न सक्न्या हुन्छ, बाछालाइ पेटभरी घान नदिइ धेरै दुद् दुह्याको छ भने त्यो बाछो वलियो हुँदैन र पछि काम् दिँदैन तस्तै दुनिजासंग पनि एकैपल्ट धेरै कर् लियो भने ठुलो काम् परिआयामा काम् गर्देनन्, तसर्थ दुनिजाका उपर्दया गरी रक्षा गरी वाजवी कर् लियेर घानु, तेस्तो गन्यापछि ती दुनिजाले वडो काम् गर्छन् ।

(वि. सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित राजधर्मका २९६-२९७ पृष्ठ)

यथोद्धरति निर्दाता कर्षं धान्यं च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥१९०॥
 मोहाद् राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽाचरद् भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥१९१॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥१९२॥

(मनुस्मृति ७ अध्याय)

[जसरी गोडाहा (बाली-बिरुवा गोड्ने मानिस) ले फार उखेलेर फाल्दे अन्नको रक्षा गर्छन्, त्यसै गरी बदमाशहरूलाई उखेल्दै राष्ट्रको रक्षा गर्नुपर्छ । जुन राजाले असल र खराप मनुष्यको विचार नगरी बेहोशी गरेर आफ्नो राष्ट्रलाई कमजोर पार्छन्, ती राजाको राज्य, इष्टमित्र, प्राण पनि धेरै काल अड्न सक्तैनन् । जस्तो शरीरलाई कमजोर बनाएपछि प्राण अड्न गाह्रो हुन्छ, त्यस्तै राष्ट्रलाई कमजोर बनाएपछि राजालाई पनि अड्न गाह्रो हुन्छ ।]

पुण्यात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

सर्वदानाधिकं यस्मात् प्रजानां परिपालनम् ॥३३५॥

चाततस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥३३६॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽच्चिराद् विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥३४०॥

(याज्ञवल्क्यस्मृति आचाराध्याय)

[दुनियाँको न्यायपूर्वक रक्षा गर्ने राजाले दुनियाँले गरेको धर्मको ६ खण्डको १ खण्ड पाउँछन् । किनभने दुनियाँको रक्षा गर्नु सबै दानधर्महरूभन्दा ठूलो कुरा हो । ठग, चोर, बदमाश, साहसिक (हुल्याहा) इत्यादिले दुनियाँलाई पिछ्छन् । राजाले तिनबाट दुनियाँको रक्षा गर्नुपर्छ । विशेष गरेर लेखनदास (रकमी) हरू दुनियाँलाई पिछ्छन्, तिनबाट पनि विशेष गरी राजाले दुनियाँको रक्षा गर्नुपर्छ । जुन राजा अन्यायले राष्ट्रबाट कर लिएर आफ्नो ढुकुटी भर्छन्, ती राजाको राज्य, इष्टमित्र, प्राण पनि धेरै काल अड्दैनन् ।]

यत् प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह पार्थिवाः ।

न तु ऋतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥२९॥

(अत्रिस्मृति)

[बाहुनबाजेहो, दुनियाँलाई रक्षा गर्दा राजाले जुन पुण्य पाउँछन्, त्यो पुण्य हजार यज्ञ गरेर पनि पाउँदैनन् ।]

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ॥१०२॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षयेन्नृपतिः प्रजाः ।

(विष्णुस्मृति)

[दुनियाँको पालना गर्नु राजाको ठूलो धर्म हो । त्यस कारण सबै तरहबाट दुनियाँको राजाले रक्षा गर्नुपर्छ ।]

प्रजामुखे सुखी राजा तद्दुःखे यश्च दुःखितः ।
स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

(विष्णुस्मृति)

[दुनियाँलाई सुख भएमा सुखी हुने, दुनियाँलाई दुःख भएमा दुःखी हुने राजाको यस लोकमा कीर्ति फैलन्छ, मरेपछि पनि उनी स्वर्गमा सुखपूर्वक बस्छन् ।]

प्रजामुखे सुखं राज्ञः प्रजानाञ्च हिते हितम् ।
नाऽत्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥१९॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र १ अधिकरण १९ अध्याय)

[दुनियाँलाई सुख भएमा राजाले आफ्नो सुख सम्झनुपर्दछ । दुनियाँको हित भएमा राजाले आफ्नो हित सम्झनुपर्दछ । आफ्नो मन लागेको कुरो गर्दा राजाको हित हुँदैन । दुनियाँलाई मन लागेको कुरो गर्दा राजाको हित हुन्छ ।]

अन्याय हुन दिनु हुँदैन'

तब राजाले ठुलो निजानिसाफ हेर्नु. अन्याय मलुकमा हुन नदिनु.

पृथ्वीनारायण शाहले यहाँ बोलेका कुरा प्राचीन नीतिका ग्रन्थमा पनि पाइन्छन् । जस्तै—

बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता ।

असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा ॥८॥

१. यसको धेरैजसो भाग वि. सं. २०३४ मा काठमाडौँबाट वासु शशीद्वारा प्रकाशित सञ्चय ८ वर्ष ६ अङ्कका ११-१४ पृष्ठमा छापिएको दिनेशराज पन्तको अन्याय हुन नदिने विषयमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह तथा शास्त्रकारहरूको विचारमा समानता भन्ने निबन्धमा छ । सो निबन्ध वि. सं. २०३८ मा काठमाडौँबाट साक्षा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित दिनेशराज पन्तको नेपालको इतिहासका केही पाना भन्ने पुस्तकका ३७-४१ पृष्ठमा पनि छापिएको छ ।

असमञ्जाः सरयवां स पौराणां बालकान् नृप ।
 न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भत्स्यं स विवासितः ॥१॥
 ऋषिणोद्दालकेनाऽपि श्वेतकेतुर्महातपाः ।
 मिथ्या विप्रानुपचरन् संत्यक्तो दयितः सुतः ॥१०॥
 लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ॥

(महाभारत शान्तिपर्व ५७ अध्याय)

हेयुधिष्ठिर, बाहु राजाका छोरा वडा बुद्धिमान् भयाका सगर राजाले पनि दुनिजाको हित गर्नाका निमित्ति आपना जेठा छोरा भयाका असमंजालाइ निकाल्याथ्या, किन निकाल्या भने सरयू नदीका तीरमा घेलन लाग्याका सहरवासीका साना साना छोरालाइ ति असमंजाले सरयू नदीमा डुवाइदिया, तेही षवर्षुनी सगर राजाले गाली गरी आपना जेठा छोरा भयाका पनि ति असमंजालाइ निकाल्दा भया । उद्दालक नाउँ गन्याका ऋषिले पनि वडा तपस्वी पियारा भएका यस्ता श्वेतकेतु नाउँ गन्याका छोरालाइ ब्राह्मणहरूलाइ दुःख दिया भनी निकाल्या । तसर्थ हेयुधिष्ठिर, उपद्रव गन्यालाइ जोसुकै भया पनि राजाले दण्ड गर्नुपर्दछ, जसो गरी दुनिजा षुसी हुन्छन् उसो गर्नुपर्छ ।

(राजधर्मको १८२ पृष्ठबाट)

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
 मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥१॥
 तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्याणाम् ॥२॥

(मनुस्मृति ८ अध्याय)

[सल्लाह दिन सक्ने बाहुन र मन्त्रीहरूलाई साथ लिई राजाले नियमपूर्वक मुद्दा हेर्न समामा जानू । समामा भड्किलो वेषभूषा नलाई बसेर अथवा उठेर भए पनि दायाँ हात उठाएर ऋगडियाहरूको मुद्दा सुन्नू ।]

अधर्मदण्डनं स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च नाशयेत् ।
 सम्यक् तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥३५७॥
 अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।
 नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद् विचलितः स्वकात् ॥३५८॥

यो दण्ड्यान् दण्डयेद् राजा सम्यग् वध्यांश्च घातयेत् ।
 इष्टं स्यात् ऋतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणः ॥३५९॥
 इति संचिन्त्य नृपतिः ऋतुतुल्यफलं पृथक् ।
 व्यवहारान् स्वयं पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥३६०॥

(याज्ञवल्क्यस्मृति आचाराध्याय)

[राजाले अधर्म गरेर दण्ड गर्नले राजाका स्वर्ग, कीर्ति तथा दुनियाँ नासिन्छन् । राम्ररी दण्ड गरे भनेचाहिँ स्वर्ग पनि पाउँछन्, कीर्ति पनि हुन्छ तथा जय पनि पाउँछन् । जो राजा आफ्नो धर्ममा नरहेका भाइ, छोरा, मान गर्न लायक मानिस, ससुरा, मामा जोसुकै भए पनि तिनलाई राम्ररी (अपराधमाफिक) दण्ड गर्छन् तथा मानुपनेलाई माछन्, ती राजाले राम्रो दक्षिणा दिई गरिएका यज्ञका फल पाउँछन् । यज्ञबराबरको फलको विचार गरेर राजाले दिनकादिन सभासद् (न्यायाधीश)हरूलाई साथ लिई मुद्दा आफैले हेर्नुपर्छ ।]

उपस्थानगतः कार्याथिनामद्वारासङ्ग कारयेत् ॥३०॥ दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्य-
 विपर्यासमासन्नः कार्यते ॥३१॥ तेन प्रकृतिकोपमरिवशं वा गच्छेत् ॥३२॥ तस्माद्
 देवताश्रमपाषण्डश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथानां स्त्रीणां
 च क्रमेण कार्याणि पश्येत् ॥३३॥ कार्यगौरवादात्ययिकवशेन वा ॥३४॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र १ अधिकरण १९ अध्याय)

[काम परेर आउने मानिसलाई राजा सभामा बसेको बेला बिना रोकटोक जान दिनुपर्दछ । किनभने जुन राजाले बराबर दुनियाँलाई दर्शन दिँदैनन्, ती राजाका कर्मचारीहरूले गर्न नहुने काम राजाको हातबाट गराउँछन्, गर्नुपर्ने काम राजालाई गर्न दिँदैनन् । यसो हुँदा राजाका आफ्नै मानिसहरू चिढिई राजालाई आपत्ति आउँछ अथवा शत्रुले राजालाई दबाउँछन् । यस कारण राजाले देवता, आश्रम, साधुसन्त, पाठशाला, पशुशाला, तीर्थ, बालक, बूढा, रोगी, दुःखी, अनाथ, आइमाईहरूको क्रमसँग काम हेर्नु । अत्यावश्यक तथा छिटै नै हेर्नुपर्ने कामचाहिँ पहिले नै हेर्नु ।]

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यथिनां स्वयम् ।
 ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥३९॥

(रघुवंश १७ सर्ग)

[ती (अतिथि) अल्छी नमानेका न्यायाधीशहरूलाई साथ लिई वादी प्रतिवादीका शङ्का उठेका मुद्दा बराबर आफैले हेर्दथे ।]

सिपाहीलाई पायक पर्ने खान पुग्ने जग्गा दिन

उप्रान्त ॥ जड कुरो राजालाई चाहीन्या सिपाहीहरूको घर षेत् मिलाईदिनु र मलजल् गछन् र डुबौ बोटि भित्र हाल्न पाउछन् र कबिलाको निर्फाक्रि हुन्छ. ढोकामा भया गौडामा भया पनि सिपाहीहरूको छाति बलियो रहन्छ.

यहाँ पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना सैनिकहरूलाई घर गृहस्थीको चिन्ता नपरोस् र उनीहरू तन्मय भई आफ्नो काममा लाग्न सकून् भन्ने उद्देश्यले यो कुरो बोलेका हुन् । यस विषयमा प्राचीन ग्रन्थहरूमा पनि उल्लेख पाइन्छ ।
बस्तै—

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।

प्रत्यहं कल्पयेद् वृत्ति स्थानकर्मनिरूपतः ॥१२५॥

(मनुस्मृति ७ अध्याय)

[काममा खटिएका आफ्ना नोकरचाकरहरूको ठाउँ र काम हेरी राजाले दिनदिनै खान पुग्ने वृत्ति मिलाइदिनु ।]

पितृपैतामहो नित्यो वश्यस्तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेष्वपि सम्पादितः सर्वत्राऽप्रतिहतो
दुःखसहो बहुयुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सहवृद्धिक्षयिकत्वादद्वंद्व्यः क्षत्रप्राय
इति दण्डसम्पत् ॥११॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र ६ अधिकरण १ अध्याय)

[बाबु बाजेदेखि आएको, स्थायी, भनेको मान्ने, जहानबच्चाहरू खान पाई सन्तुष्ट भएको, परदेशमा पनि चाहिने कुरा पाएको, कतै पनि नरोकिएको, दुःख सहन सक्ने, धेरै लडाइँ लडेको, सबै किसिमका हतियार र लडाइँमा सिपालु भएको, आफ्नो उन्नति भए उसको पनि उन्नति र आफ्नो अवनति भए उसको पनि अवनति हुने भएकोले आफूसँग नछुट्टिने, क्षत्रिय धेरै भएको फौज सबभन्दा असल हुन्छ ।]

यहाँ तुष्टभृतपुत्रदारः = जहानबच्चाहरू खान पाई सन्तुष्ट भएको फौजको विषयमा पृथ्वीनारायण शाहले बोलेका हुन् ।

अवश्यपोग्यवर्गस्य भरणं भृतकाद् भवेत् ।

तथा भृतिस्तु संयोज्या तद्योग्या भृतकाय वै ॥३९९॥

ये भृत्या हीनभृतिकाः शत्रवस्ते स्वयंकृताः ।
परस्य साधकास्ते तु छिद्रकोशप्रजाहराः ॥४००॥

(शुक्रनीति २ अध्याय)

[जागीरदारलाई उसले आफूले पाल्नुपर्ने मानिसलाई पाल्न पुग्ने गरी जागीर दिनु । जुन जागीरदारले खान नपुग्ने जागीर पाउँछन्, ती आफूले कमाएका आफ्ना शत्रु हुन्छन् । तिनीहरू शत्रुका काम गर्ने, आफ्नो छिद्र खोज्ने, आफ्नो पैसा ठग्ने, आफ्नो दुनियाँलाई दुःख दिने हुन्छन् ।]

राजाले विवेक राख्नुपर्छ

राजाले विवेक राखीदिया देसदेसका सिपाहि पनि आसा राखी आउन्छन् र यस्व भया तरवारीया सिपाहि हात लाग्छन्.

पृथ्वीनारायण शाहले यहाँ बोलेको कुरा प्राचीन नीतिग्रन्थको अनुकूल छ । जस्तै—

शूराश्राड्याश्च सत्कार्या विद्रांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमिनो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥१७॥

(महाभारत शान्तिपर्व २४ अध्याय)

[हे युधिष्ठिर, शूरा, सज्जन, विद्वान्हरूको राजाले कदर गर्नुपर्छ । ठूलाठूला गोठ भएका मानिस र धनीहरूलाई पनि राजाले विशेष गरी हेरचाह गर्नुपर्छ ।]

योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वे गुणगणैर्वृताः ॥२३॥

अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणे ।

न विमानयितव्यास्ते राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥२४॥

योधाः समरशौटीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ।

धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंवृताः ॥२५॥

अभया गजपृष्ठस्था रथचर्याविशारदाः ।

इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥२६॥

(महाभारत शान्तिपर्व ११८ अध्याय)

हेयुधिष्ठिर, राज्यको पालना गर्नामा सहाय गर्ना अनेक गुणले जुक्त भयाका ... लडाजि गर्न सक्ने यस्तालाई षोजीकन चाकर् तुल्याउनु । वदनाको इच्छा गर्ना राजाले यस्ता मानिसलाई हेला नगर्नु । जुन राजाले लडाजि गर्ना उपाय गर्नाको देण्या, हतियारका काम्मा सिपालु, धर्मशास्त्र जान्याका पैदल् मानिस धेरै भयाका, डर नमान्या, हाती चडन जान्या, रथ हाँकेन जान्या, वाणहरू हात्र जान्या यस्ता लडाजि(का)कन राख्दछ तेस् राजाले इ पृथिवीकन लिन सक्दछ, तसर्थ यस्ता लडाजि(का)कन राजाले राख्नु ।

(राजधर्मको ३९१ पृष्ठ)

लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं प्रियहितद्वारेणाऽश्रयेत् ॥१॥ यं वा मन्येत यथाऽहमाश्रयेत्सुरेवमसौ विनयेत्सुराभिगामिकगुणयुक्त इति ॥२॥ द्रव्य-प्रकृतिहीनमप्येनमाश्रयेत् ॥३॥ न त्वेवाऽनात्मसम्पन्नम् ॥४॥ अनात्मवान् हि नीतिशास्त्रद्वेषादानथर्यसंयोगाद् वा प्राप्याऽपि महदैश्वर्यं न भवति ॥५॥ आत्मवति लब्धावकाशः शास्त्रानुयोगं दद्यात् ॥६॥ अविस्वादाद्धि स्थानस्थैर्यमवाप्नोति ॥७॥ मतिकर्मसु पृष्टः तदात्वे चाऽयत्यां च धर्मार्थसंयुक्तं समर्थं प्रवीणवदपरिषद्-भीरुः कथयेत् ॥८॥ ईप्सितः पणेत ॥९॥ धर्मार्थानुयोगमविशिष्टेषु बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणं मत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणमिति न कुर्याः ॥१०॥ पक्षं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपहन्त्याः ॥११॥ संज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेषु वारयेयमिति ॥१२॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र ५ अधिकरण ४ अध्याय)

[दुनियाँको व्यवहार बुझेको तथा आश्रय खोजने मानिसले आत्मवत्ता (आपनो भलोलोलाई बुझन सक्नु आदि शासकमा हनुपर्ने गुण) तथा द्रव्यप्रकृति^२ अनुकूल भएका राजाकहाँ उनका (राजाका) मन परेका तथा हित गर्ने अनुष्यद्वारा

२. स्वामी (राजा = प्रधान शासक) अमात्य (मन्त्री) जनपद (देश) दुर्ग (शत्रुले आक्रमण गर्दा आफूले आश्रय लिन ठाउँ) कोष (ढुकुटी) दण्ड (सैन्य) यी ६ कुरा राज्यका अङ्ग हुन् । आफूले काम गर्न आँटेको दिशातिरका ५ राजा, त्यसको विपरीत दिशाका ४ राजा, सबभन्दा बलिया एक राजा, तीभन्दा कसजोर आफूहरूभन्दा बलिया नजीकका एक राजासमेत जम्मा ११ राजाको आपनो काममा प्रभाव पर्ने सम्भव भएकोले ती ११ राजा र

घुस्नु । अथवा 'जस्तो मलाई आश्रय चाहिएको छ, त्यस्तै यिनोलाई (राजालाई) विनय (राजकर्तव्यको शिक्षा) चाहिएको छ तथा यिनी आश्रय गर्न लायक गुणले युक्त भएका छन्' भन्ने सम्झैमा उनकहाँ घुस्नु । सो घुस्तामा द्रव्यप्रकृतिको अनुकूलता नभएकाकहाँ पनि घुस्नु हुन्छ । आत्मवत्ता नभएकाकहाँ भने घुस्नु हुँदैन । किनभने आत्मवत्ता नभएको पुरुषले ठूलो ऐश्वर्य पाएमा पनि नीतिशास्त्रको विरोध गर्नाले अथवा खराब कुराको सङ्गत गर्नाले आफ्नो ऐश्वर्य टिकाउन सक्दैन । घुसेपछि प्रसङ्ग परेको बेलामा आत्मवत्ता भएकालाई शास्त्रानुसारको कुरा बताउनु । आफूले भनेको कुरा मिल्यो भने आफ्नो पद दीगो हुन्छ । राजाले सल्लाह मागेमा तत्कालमा र पछि पनि काम लाने तथा धर्म र अर्थसँग विरोध नखाने कुरालाई सभामा धक नमानिकन राम्रोसँग भन्नु । आफ्नो कुरा उनले खाई आफूलाई राख्न खोजेमा कबूल गराउनु । साधारण मनुष्यसँग हजुरले धर्म र अर्थका विषयमा सल्लाह लिनु हुँदैन । बलिया मनुष्य साथमा भएकालाई आक्रमण गर्नु हुँदैन । त्यस बेला बलिया भएकालाई पनि आक्रमण गर्नु हुँदैन । मेरो पक्ष, मेरो वृत्ति तथा मेरो गुह्य कुरालाई पनि हजुरले बिगारिदिनु हुँदैन । हजुर मोजमजामा फस्ता, जाग्दा अथवा हजुरले कसैलाई अनुचित सजाय दिँदा म हजुरलाई इशारा दिई रोक्नेछु ।]

यहाँ कौटल्यले आत्मवत्ता (विवेक) भएका शासकले नै आफ्नो ऐश्वर्य अडाउन सक्छन्, उनकहाँ नै असल सेवक आशा राखी आउँछन् भन्ने भाव अलि घुमाएर बोलेका छन् ।

वृत्तस्थं वृत्तसंपन्नाः कल्पवृक्षोपमं नृपम् ।

अभिगम्य गुणैर्युक्तं सेवेरन्ननुजीविनः ॥१॥

(कामन्दकीयनीतिसार ५ सर्ग)

[असल चालचलन भएका आशामुखीहरूले असल चालचलन भएका, आश्रय गर्न लायक गुण भएका, दिन सक्ने राजाको चाकरो गर्नु ।]

पृथ्वीनारायण शाह विजिगीषु थिए । यस कारण उनलाई लडाइँ खेल्न जान्ने, हतियार बनाउन जान्ने, सेनामा

आफूसमेत गरी जम्मा १२ राजालाई "द्वादशराजप्रकृति" भनी कौटल्यहरूले नाउँ राखेका छन् । यी १२ राजाका प्रत्येकका माथि बताइएका ६ अङ्गले गर्दा जम्मा ७२ पदार्थलाई विचार गरेर मात्र षाड्गुण्य (राजनीतिको दाउपेच) खेल्दा सफल हुन्छ भन्ने विचारले यी ७२ कुरालाई जम्माजम्मी "द्रव्यप्रकृति" भनी नाम राखी त्यस विषयको बलाबलको चर्चा 'मण्डलयोगि' प्रकरणहरूमा कौटल्यहरूले गरेका छन् ।

(कौटलीय अर्थशास्त्रको यो उल्था र टिप्पणी वि. सं. २०१६ मा काठमाडौँबाट भोलानाथ पौडेल र धनवज्र वज्राचार्यद्वारा प्रकाशित उनीहरूको व्याकरण-संशोधन ५ सङ्ख्यामा प्रकाशित नयराज पन्तको संशोधनको आवश्यकता भन्ने निबन्ध (न-९ पृष्ठ) बाट फिक्किएको हो ।)

विनय (तालीम) दिन जान्ने मानिसको आवश्यकता थियो। यस कारण उनले बन्दूकको काम जानेका मानिस विदेशबाट ल्याई आफ्नो आश्रयमा राखेका थिए।^३

पृथ्वीनारायण शाहपछिका नेपालका शासकहरूले विदेशी विशेषज्ञहरूलाई आफ्नो सेनामा राखेका केही उदाहरण तल दिइन्छन्।

बहादुर शाहले सेनामा तालीमको लागि यूरोपियन विशेषज्ञ राखेका थिए—

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का—

आगे मुसेदिल पेसी (?) साहेबके नजा कार्षाना तोप् बम् पलटंका इलम सिषलावनेकौ सर्दारी मान कर बक्सा हैं. तुम्हारे षायल दर्माहा मार्गसौरसुदि ३ महिनावारि रुपैया ५०१ पान् सय येक् कर बक्सा हैं. वारा जिल्लाका आमदानीमध्ये सुवामार्फत् सालवसाल् लेके भोग्य करो औ हनुमत्ध्वज कंपनी तैनाथ कर बक्सा है. नजा कार्षाना मेग्जीनका काम नजा नजा इलम् तोप् बम् पलटंका कवाडत् सिषलाउना मेष्जीन गैरह कार्षानाका आदमी तुम्हारे तैनाथका कंपनीका आदमि ए सब्का चुकली बिति तागिरी बाहाली तम्बीह इलम् तुम्हारे मार्फत् कर बक्सौगे. लडाजी-भिडाजी सब काम्मो हाजीर रहा करो.

इति सम्बत् १८५० मार्गसुदि ३ रोज ६ शुभम्—

(वि. सं. २०२० मा काठमाडौँबाट मेरी राजभण्डारीद्वारा प्रकाशित चित्तरञ्जन नेपालीको श्री ५ रणबहादुर शाहका ११६-११७ पृष्ठ)

जङ्गबहादुरको पालामा सिखहरू नेपाली सेनामा थिए—

गोरखा सर्कार का सैनिक सिख-सिपाहीहरू जति जना तिब्बतमा कैदी तुल्याई

३. वि. सं. २०२५ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमवज्र वज्राचार्य, दिनेशराज पन्तको श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ३३०, ७१५-७१८ पृष्ठ ।

वि. सं. २०२६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख संवादसचिवालय राजदरबारद्वारा प्रकाशित, बाबुराम आचार्यको श्री ५ वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको साँच्चैपत जीवनीका ७२१-७२२ पृष्ठ ।

राखेका छन् अनो युद्धमा समातिएका गोरखा-आफिसर, सिपाई, आईमाई हरू र तोप समेत सबै थोक गोरखा सरकारलाई फर्काई दिइन्छ ।

(वि. सं. १९१२ मा भएको नेपाल र भोटको सन्धिपत्रको चारौं प्रक्रम । वि. सं. १९८६ मा काशीबाट देवीप्रसाद उपाध्यायद्वारा प्रकाशित, अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायको नेपालको इतिहास र रामनगरको इतिहास दोस्रो संस्करणका १८१-१८२ पृष्ठ)

यसैवास्मा आई पुग्याकादिन रैफल् पल्टन् १० पट्टी हवल्दार निहाल्सिसिष् जराका वेथाले हाल् वेरामी भयाका हुनाले हात्तीचढाई ल्यायाको थियो. हात्ती-थामी हात्तीबाट वहाँ वल्यार्कै ठाउँमा सिष् मन्थो.

(वि. सं. २०२३ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, कमल दीक्षितद्वारा सम्पादित बत्तीस सालको रोजनाम्चा (जंगवहादुर) को ३५ पृष्ठ)

लालमोहर राजाबाट हुनुपर्छ

राजाको हुकूम जफत गरि राषनु.

राजतन्त्रमा राज्यको सर्वाधिकार राजामा रहेको हुन्छ । राजाले सो अधिकार आफैले राश्ररी प्रयोग गरे राज्यमा भ्रष्टाचार हुन पाउँदैन । सो अधिकार राजाले आफूले राश्ररी प्रयोग नगरी मन्त्रीहरूलाई सुम्पे राज्यमा मन्त्रीहरूको चकचकी हुन्छ र तिनीहरूले भ्रष्टाचार गर्ने सम्भव हुन्छ । यस विषयमा महाभारतको कालकवक्षीय ऋषिको कथा चाखलाग्दो छ । सो यस प्रकारको छ—

भीष्म उवाच ॥...

अत्राऽप्युदाहरन्तीभमितिहासं पुरातनम् ।

मुनिः कालकवक्षीयः कौसल्यं यदुवाच ह ॥५॥

कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमर्दाशनम् ।

मुनिः कालकवक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥६॥

सः काकं पञ्जरे बद्ध्वा विषयं क्षेमर्दाशनः ।

सर्वं पर्यचरद् युक्तः प्रवृत्त्यर्थो पुनः पुनः ॥७॥

अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
 अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥८॥
 इति राष्ट्रं परिपतन् बहुभिः पुरुषैः सह ।
 सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्करं परिदृष्टवान् ॥९॥
 स बुद्ध्वा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ।
 राजयुक्तापहारांश्च सर्वान् बुद्ध्वा ततस्ततः ॥१०॥
 ततः स काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ।
 सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं ब्रुवाणः संशितव्रतः ॥११॥
 स स्म कौसल्यमागम्य राजामात्यमलङ्कृतम् ।
 प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् ॥१२॥
 असौ चाऽसौ च जानीते राजकोशस्त्वया हृतः ।
 एवमाख्याति काकोऽयं तच्छीघ्रमनुगम्यताम् ॥१३॥
 तथाऽन्यानपि स प्राह राजकोशहरांस्तदा ।
 न चाऽस्य वचनं किञ्चिदनृतं श्रूयते क्वचित् ॥१४॥
 तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरुद्वह ।
 तमस्यभिप्रसुप्तस्य निशि काकमवेधयन् ॥१५॥
 वायसं तु विनिभ्रं दृष्ट्वा बाणेन पञ्जरे ।
 पूर्वाह्ने ब्राह्मणो वाक्यं क्षेमदर्शिनमब्रवीत् ॥१६॥
 राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
 अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं भवतो हितम् ॥
 मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वात्मनाऽऽगतः ॥१७॥
 तं राजा प्रत्युवाचेदं यत्किञ्चिन्मां भवान् वदेत् ।
 कस्माद्दहं न क्षमेयमाकाङ्क्षन्नाभ्मनो हितम् ॥२०॥
 मुनिरुवाच ॥

ज्ञात्वा पापानपापांश्च भृत्यतस्ते भयानि च ।
 भक्त्या वर्त्ति समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमम् ॥२२॥

मुनिरुवाच ॥

अदर्शयन्निमं दोषमेकैकं दुर्बलीकुरु ।

ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि ॥५९॥

एकदोषा हि बहवो मृदनीयुरपि कण्टकान् ।

मन्त्रभेदभयाद् राजस्तस्मादेतद् ब्रवीमि ते ॥६०॥

राजन्नात्मानमाचक्षे सम्बन्धो भवतो ह्यहम् ।

मुनिः कालकवृक्षीय इत्येवमभिसंज्ञितः ॥६२॥

पितुः सखा च भवतः संमतः सत्यसङ्गरः ।

व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन् पितरि संस्थिते ॥६३॥

सर्वकामान् परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया ।

स्नेहात् त्वां तु ब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति ॥६४॥

उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ।

राज्येनाऽमात्यसंस्थेन कथं राजन् प्रमाद्यसि ॥६५॥

(महाभारत शान्तिपर्व ८२ अध्याय)

पल्ले कोही बषत्मा क्षेमदर्शी नाउँ गन्याका अयोध्याका राजासंग कालकवृक्षीय नाउँ गन्याका ऋषि जो छन् सो आउँदा भया, ति हामीले सुन्याका छौं । ति कालकवृक्षीय ऋषि जो छन् सो इ क्षेमदर्शी राजाका मंत्रीहरूको षवर् बुझी त्यो षवर् क्षेमदर्शीलाई सुनाउँ भन्ने मन्सुवाले कौवा हाल्याको पिजरा लिइ क्षेमदर्शी राजाका मुलुकमा वरावर् डुल्न लाग्दा भया । तेही मुलुकका धेरै मानिसलाइ साथमा लिइ घुमी यस्ता वचन्कन कहन लाग्दा भया, हे-दुनिजाहो, मेरा इ कौवाले भैसक्याको पनि पछि हुन्या पनि ऐल्ले हुन लाग्याको पनि सबै कुरा बताउँछ, तसर्थ मेरा कौवाको विद्याकन तिमिहरूले पनि पढ । यस्ता वचन् कहीं ति कालकवृक्षीय ऋषि जो छन् सो सबै ठाउँमा घुम्दा छँदा राजाका संपूर्ण काम्दारहरूले राजाको धन् चो-न्याको बुझ्दा भया । त्याहाँदेखि उप्रान्त ति ऋषि जो छन् सो त्यो अयोध्या सहरको संपूर्ण चालचलन् बुझी राजाका काम्दारहरूले ठाउँ ठाउँमा राजाको धन् चो-न्याको पनि बुझी आपना कौवालाइ लिइ राजाको दर्शन गर्न जाँदा भया, गंनन नियममा रह्याका ति ऋषि जो छन् सो म सब कुरो जान्दछु भनी भन्दा भया । त्याहाँपछि राजासंग आइ ति ऋषि जो छन् सो राजाका पियारा भयाका ठाट् पारेर बस्याका मंत्रीलाइ कहन लाग्दा भया, हेमंत्री, मेरो कौवाले भन्दछ फलाना जगामा तिमिले राजाको धन् चो-न्यो रे, त्यो धन् चो-न्याको फलाना फलानाले पनि थाहा पायेको छ रे, मेरो कौवाले भन्याको साँचो हो कि होइन विचार गर । येति वचन् राजाका मंत्रीलाइ कही अरू पनि राजाका काम्दारहरूलाइ तिमिले पनि राजाको धन् चो-न्याका छौं तिमिले पनि राजाको धन् चो-न्याका छौं भनि ति कालकवृक्षीय ऋषिले बह्दा भया । ति ऋषिले जस् जस्लाई चोर भन्याथ्या ती सबैले चो-न्याका थिया, ति ऋषिले जुटो बोल्याका होइनन् । तेस्तो हुदामा ती मंत्री आदि गन्याका राजाका काम्दारहरू जो छन् सो आफुले गुप्त गरी चो-न्याको कुरो पनि प्रकाश

गदिनाले रिसायाका छँदा यो कौवालाइ राख्दा त अरु पनि हात्त्रा कामुकन भनीदिला, तसर्थ यस् कौवा-
लाइ मार्न पन्थो भनी सत्लाहा गरी सबै जना मित्याका छँदा रात्रिमा ति कालकवृक्षीय ऋषि अँध्यारामा
सुत्याका बध्त्मा बाणले हानीकन त्यो कौवालाइ मार्दा भया । त्याहाँदेखि उग्रान्त ति ऋषि जो छन् सो
चिउँक्यापछि पिजराभिन्न रह्याका कौवालाइ बाण लागेर मन्थाको देवी प्रातःकालमा क्षेमदर्शी राजा भयाका
जग्गामा गँकन केही वचन् कहन लाग्दा भया, हेमहाराज, संपूर्णका प्राणका पनि धन्का पनि मालिक हुनुहुन्छ, तसर्थ
हजूरसंग म अभय माइदछु, तँलाइ केही डर छैन, तेरा चित्तले देव्याको कुरो विन्ति गर् भन्ने हुकुम पाया हजूरको
भलो हुन्या कुरो म विन्ति गर्न्या थियाँ । म त हजूरको मित्र हुँ, हजूरको बेगार हुन लाग्यो भनी हजूरलाइ सब
तरहले सम्झाउँ भनी आयाको छु । ... कालकवृक्षीय ऋषिका यस्ता वचन् सुनी ति क्षेमदर्शी राजा जो छन् सो
कहन लाग्दा भया, हे ऋषि, तपाजिले जो कुरो भन्नुहोला त्यो कुराकन म किन सहोइन, आपनु भलो होस् भन्नानिमित्त
तपाजिले भन्याको कुरोकन सहँला । ... क्षेमदर्शी राजाका यस्ता वचन् सुनी ति कालकवृक्षीय ऋषि जो छन् सो
विन्ति गर्न लाग्दा भया, हेमहाराज, यो इमान्दार रहेछ यो बेमानी रहेछ भनी हजूरका काम्दारहरूलाइ चिह्नी
हजूरका चाकरहरूले हजूरको बेगार गर्न लाग्याको पनि बुझी हजूरका भक्तिले हजूरसंग विन्ति गर्छु भनी हजूरका
नगीजमा आयाको छु । ... कालकवृक्षीय ऋषि जो छन् सो विन्ति गर्न लाग्दा भया, हेमहाराज, ऐल्ले इ मंत्रीहरू
जो छन् सो सबै जना मित्याका छन्, तसर्थ इन्लाइ ऐल्ले मेरो धन् किन चोन्थी तचोन्थाको भया त्यो कौवालाइ
किन मान्यो भनी हजूरले हुकुम् गर्न हुँदैन । ऐल्ले त के गरीबबसनुहवस् भने एउटा मंत्रीलाइ षोसीबबसनुहवस्, फेरि
अलिक मैह्लाष(प)छि अर्का मंत्रीलाइ षोतीबबसनुहवस्, यस्ता रीतले एक एकवोटा गरी षोसीबबसनुहवस् । वाहाँपछि
इनिहरूको बल घट्याको हुन्छ दुनिगाले पनि इन्लाइ टेहन छोड्याका हुन्छन्, तेही बध्त्मा पत्नी मेरो धन् किन
चोरिथिस् तचोन्थाको भया कौवालाइ किन मारिथिस् भनी एक एकवोटा गरी मारीबबसनुहवस् । ऐल्ले अकस्मात्मा
एकैपल्ट सबै मंत्रीलाइ समात्यापछि सबैको एक अपराध हुनाले सबै जना मिली हात्त्रे नाश गर्न्याछन् । एक अपराध
भयाका धेरै जना मित्या भने कस्तै दुष्टको पनि नाश गर्दछन् भने हामी जस्ता साधुलाइ कसो गरी राखनन् । तसर्थ
हेमहाराज, अकस्मात्मा एकैपल्ट इनिहरूको नाश गर्न सकिन्न, एक एकवोटा गरी नाश गर्नुपर्दछ । राजाले त एक
एकवोटा गरी हात्त्रो नाश गर्न लाग्या भनेर पनि ती मंत्रीहरूले थाहा नपाउन् उस्तो गरी तिन्को नाश गर्नुपर्दछ ।
... म हजूरको नातादार मानिस हुँ । कालकवृक्षीय नाउँ गन्याका ऋषि भनी मलाइ भन्दछन्, म साँचो कबुल्
भयाको हजूरका बुबाको पियारो मित्र थियाँ, हजूरका बुबाको परलोक भयापछि तेही दिक्दारीले भैले सबै कुरो छोडी
तपस्या गर्न्या । आज हजूर राज्यमा बसनुभयाको छ भन्ने सुनी जाहाँ आज र चालचलन् बुझ्दा हजूरका राज्यमा
यस्तो स्थिति देखाँ र हजूरलाइ विन्ति गर्छु भनी जाहा आजा । हेमहाराज, प्रीतिपूर्वक हजूरलाइ म विन्ति गर्दछु,
अवउग्रान्त ती दुष्ट मंत्रीहरूलाइ इ मेरा आपस्त हुन् मेरो भलो गर्न्या हुन् भन्ने यस्तो नठहन्याइबबसनुहवस्, इ त
मेरा शत्रु रह्याछन् भन्ने यस्तो ठहन्याह(इ)बबसनुहवस् । हेमहाराज, दुःखको पनि सुखको पनि तद्बीज गरिबबसनु-
हवस्, आफुने पायाको यो राज्यकन मंत्रीहरूलाइ सौपी आफु चूपो लागेर किन बसुनुहुन्छ ।

(राजधर्मका २७५-२७६, २७७, २८१-२८२ पृष्ठ)

राजाले आफैले लिखित आज्ञा दिई काम गराउनु बढिया हो भन्ने कुरा शुक्रनीतिमा पनि लेखिएको छ । जस्तै—

न कार्यं भृतकः कुर्यान्नृपलेखाद् विना क्वचित् ।

नाज्ञापयैल्लेखनेन विनाऽल्पं वा महन्नृपः ॥२९०॥

भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाल्लेख्यं निर्णायकं परम् ।
 अलेख्यमाज्ञापयति ह्यलेख्यं यत् करोति यः ॥२९१॥
 राजकृत्यमुभौ चोरौ तौ भृत्यनृपती सदा ।
 नृपसंचिह्नितं लेख्यं नृपस्तत्र नृपो नृपः ॥२९२॥
 समुद्रलिखितं राज्ञा लेख्यं तच्चोत्तमोत्तमम् ।
 उत्तमं राजलिखितं मध्यं मन्त्यादिभिः कृतम् ॥
 पौरलेख्यं कनिष्ठं स्यात् सर्वं संसाधनक्षमम् ॥२९३॥
 यस्मिन् यस्मिन् हि कृत्ये तु राज्ञा योऽधिकृतो नरः ।
 सामात्ययुवराजादिर्यथानुक्रमतश्च सः ॥२९४॥
 दैनिकं मासिकं वृत्तं वार्षिकं बहुवार्षिकम् ।
 तत्कार्यजातलेख्यन्तु राज्ञे सम्यङ् निवेदयेत् ॥२९५॥
 राजाद्यङ्कितलेख्यस्य धारयेत् स्मृतिपत्रकम् ।

(शुकनीति २ अध्याय)

[जागीरदारले कहिले पनि राजाको लिखित पत्रविना काम नगर्नु । राजाले पनि नलेखीकन सानो वा ठूलो काम पनि नअह्नाउनु । मानिसलाई भ्रम हुनु स्वाभाविक हुन्छ । त्यस बेला लिखित कुरा नै निर्णायक हुन्छ । जो राजा नलेखीकन अह्नाउँछन्, जो जागीरदार नलेखीकन काम गर्छ, ती राजा र जागीरदार दुवै चोर हुन् । राजाको लिखित पत्र नै राजा हो, खालि राजा राजा होइनन् । छापसमेतको राजाले लेखेको पत्र उत्तमोत्तम (सबभन्दा असल) हो । राजाले लेखेको (छापविनाको) पत्र उत्तम हो । मन्त्रीहरूले लेखेको पत्र मध्यम हो । सामान्य जागीरदारले लेखेको पत्र कनिष्ठ हो । यी सबै कागत प्रमाण लाग्छन् । मन्त्री, युवराज आदि जो अधिकारी राजाले जुन काममा खटाइएका हुन्छन्, तिनले दैनिक, मासिक, वार्षिक, बहुवार्षिक कामको विवरण राजालाई राख्ने बित्ति चढाउनु । (जागीरदारले) राजा मन्त्री आदिले लेखेका पत्रहरूको स्मृतिपत्र (पञ्जिका) बनाइराख्नुपर्छ ।]

राजाले आफ्नो अधिकार एउटै मन्त्रीलाई सुम्पेदा राजा प्रजालाई सो राज्यमा विशेष हित हुँदैन । यस विषयमा पञ्चतन्त्रको तलको श्लोक चाखलाग्दो छ—

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
 तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदाद् दास्येन निर्विद्यते ।
 निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
 स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणानभिद्रुह्यति ॥२६३॥

(पञ्चतन्त्र मित्रभेद)

मन्त्री एक गन्यो भने नृपतिले, मात्तिन्छ सेखी चढी
 मातैले गरि दिक्क हुन्छ नृपको सेवा-विषे त्यै घडी ।
 दिग्दारी-वश फेरि भित्र उसको स्वाधीनता जाग्दछ
 तेसैले नृपलाई मार्न बहुधा तत्काल त्यो लाग्दछ ॥

(वि. सं. २०१० मा काठमाडौँबाट लेखनाथ पौड्यालयद्वारा प्रकाशित, उनैले उल्या गरेको पञ्चतन्त्र पहिलो भागको दोस्रो संस्करणका १२२-१२३ पृष्ठ)

यसको उदाहरण १०४ वर्षको राणाराज्यले देखाए जस्तो गरेको छ । जस्तै—

स्वस्तिश्री गिरिराजवक्रवूडामणि नरनारायणेत्यादि विविधविरुदावली विराजमानमानोन्नत ओजस्विराजन्य प्रोज्ज्वल
 नेपालतारा अतिप्रबलगोरखा दक्षिणबाहुमहाधिपति श्रीमन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराज त्रिभुवनवीर विक्रम
 जङ्गबहादुर शाह बहादुर संशेर जङ्गदेवानाम् सदासमरविजयिनाम्.

शास्त्रबाट मात्र कालका प्रभावले सबै व्यवहार चलन नसक्ता र सबै प्रजामा एकनासको बुद्धि नहुँदा एकै किसिमका
 मुद्दामा पनि कहीं केही, कहीं केही इन्साफ भएको देखिदा छोडा बडा सबैलाई खत जात माफिक एकै सजाय हवोस
 घटि बढि नपरोस भन्ना निमित्त श्री ५ जिज्यूवाज्येज्यूवाट उस वखतका प्राइममिनिष्टरलाई हुकुम बक्सदा तयार भई
 मञ्जुर भएको ऐन संवत् १९१० साल पौष वदी ७ रोज ५ का दिनदेखी चली आएकोमा देश, काल, चलन,
 व्यवहार पनि फरक पर्दै आउने हुँदा शास्त्र, देश, काल, चलन, अवस्था विचार गरी घटि बढि गर्नुपर्ने भएमा घटि
 बढि गरी बनाउनु भनी श्री ५ जिज्यूवाजेज्यू श्री ५ बुबाज्यूहरुबाट र हामिबाट क्रमसँग भएका प्राइममिनिष्टरहरु-
 लाई र संवत् १९८९ साल भाद्र १७ गते रोज ५ मा श्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डेत्यादि ओजस्विराजन्य प्रोज्ज्वलनेपाल-
 तारा अतिप्रबल गोरखादक्षिणबाहु पृथुलाधीश श्री श्री श्री महाराज जुद्धसंशेर जङ्गबहादुर राणा, ग्राँहद क्वाद ला लेजिओ
 द अनेयर ग्राण्ड कार्डन द ला आडर द लिओ पोल्ड; जी. सी. यस. आई; जी. सी. सान्ति मरि जियो एलाज्जारी;
 जी. सी. आई. ई; यितेङ्ग पावटिङ्ग शुन चियान, लु चुयां श्याङ्ग, च्याङ्ग, आनरेरि लेफटेन्याण्ट जनरल बृटिश आर्मि
 आनरेरि कर्णेल अफ अल दि गोरखा राईफल रेजिमेण्टस इण्डियान आर्मि; प्राइममिनिष्टर याण्ड सुप्रीम कम्प्याण्डर-
 इन-चौफलाई हुकुम बक्स मुताविक साविक बनिरहेका ऐनहरुमा सच्याउनु, घटाउनु, बढाउनु, थपनु, नजा बनाउनु,
 खारेज गर्नु पर्ने भएमा भारादार कौशल बसी छलफल गरी छलफलमा ठहरेको श्रीप्राइममिनिष्टरले मनासिव ठहराई
 तयार गराएका गद्दी, राजकाज, जङ्गी, मुलुकी ऐनहरु हामिबाट पनि मञ्जुरगरि बक्सी हामि लगायत हाम्रा
 भरमुजुक्तका भाई भारादार दुनित्रा रैति गैह्रने यस ऐनमा लेखिबमोजिम दण्ड-सजाय होला. अब पछि पनि प्रजा-
 पाणीलाई सुविस्ता रक्षा हुने काम काजका ऐन नत्राँ बनाउनु, सच्याउनु, घटाउनु, बढाउनु, थपनु, खारेज गर्नु पर्दा
 भारादार कौशल वसी शास्त्र, देश, काल, चलन, व्यवहारको विचार राखी छलफल गरी श्रीप्राइममिनिष्टरले तजबिज
 गरी ठहर्न्याए माफिक गद्दी, राजकाज, जङ्गी-ऐन, मुलुकी-ऐनहरु सच्याउन, घटाउन, बढाउन, थप, नजा-बनाउन,
 साविक खारेज गर्न र सो रीतसँग सदर भएबमोजिम ऐनतर्जुमा गर्नेअड्डाले ऐनका कितापमा थप घट खारेज
 गर्नु पर्ने गरी सच्याउन हुन्छ. सदर मोफसल्मा समेत सो बमोजिम ऐन जारी गरिदिनू, यस रीतले बाहेक यस
 कितापमा बहाल रहेका ऐनमा थपि मेटो कलम घटि बढि पारेको ठहन्यो भने तेस्तालाई ऐनबमोजिम सजाय होला.

माथि लेखिए मुताबिक हामी लगायत हाम्रा भरमुलुकका भाई भारादार दुनिया रैति अङ्गले यस कितापमा लेखिएका एनेबमोजिम रहनु भन्ने थितिबन्देजको हुकुम बक्स्यौं।

(वि. सं. १९९२ मा छापिएको ऐनको पहिलो भागको भूमिका)

राणा शासकहरूले हुकुम आफैले जफत गरी राज्य चलाएका थिए । जस्तै—

ऐनमा लेखिएबमोजिम गर्दा सरकारको नोकसान पर्ने वा चुक अनुसार बुनिजालाई चर्को पर्ने भई वा अरु कुनै कारणले ऐन सच्याउन वा नया ऐन बनाउन खारेज गर्ने पर्ने देखिएमा सो कुरा लेखने किताप खडागरी आफ्ना चित्तले देखेको बाधा परेको कुरा सोहि कितावमा लेखदैगरी राखी ३।३ महिनामा र तुरुन्त जाहेर गर्नु पर्ने परिआए तुरुन्त ऐन तरजुमा गर्ने अड्डामार्फत जाहेर गरी पठाउनु. तेरतो जाहेरी आएमा ऐन तरजुमा गरी जाहेर गर्ने अड्डाले पनी बनाउनु पर्ने नपर्ने विचार गरी बनाउन पर्ने ठहरे जति र अड्डेले सो बमोजिम बनाउन सच्याउन खारेज गर्ने पर्ने ठहराएकोमा समेत मुखत्यारद्वारा प्राइममिनिष्टरका हजुरमा विरि पारी हुकुम बक्सैबमोजिम गर्नु. लेखिए बाहेक बनाउन नपर्ने ठहराएकोमा जाहरे गरी रहनु पर्दैन।

[अदालति बन्दोबस्तको ७ नं. (ऐनको पहिलो भागको २ पृष्ठ)]

यस कारण सफल विजिगीषु राजा पृथ्वीनारायण शाहले यो जो बोले, सो कुरो राजतन्त्रमा उचित कुरो हो ।

नेपालखाल्डोलाई मुगलले जित्नेछन् भन्ने हल्ला

नेपालको किताप ह(हे)र्दा तुर्काना मंग्रात् मुगलाना हुन्या रहेछ र तुर्काना अधि भैगयेछ.

वि. सं. १४०६ मङ्सिरमा बङ्गालका सुल्तान शमसुद्दीनले नेपालमा हमला गरेका थिए । त्यस बेला नेपालखाल्डोको राजगद्दीमा राजदेव थिए । शमसुद्दीनको फौजले नेपालखाल्डोका तीनै शहर र पशुपति, स्वयम्भू आदि प्रख्यात देवस्थल पनि ध्वस्त पारिदियो । यसरी नेपालखाल्डोलाई ध्वस्त पारी मुसलमानी फौज चाँडै नै फकर गयो । यस हमलाको ७ वर्षपछि वि. सं. १४१४ मा पाटन पिबहालको चैत्यको जीर्णोद्धार महापात्र मेघपालले गरे । मुसलमानी हमलाको ११ वर्षपछि वि. सं. १४१७ मा महामन्त्री जयसिंहरामवर्द्धनले पशुपतिको जीर्णोद्धार गरे । शमसुद्दीनको हमलाको २२ वर्षपछि वि. सं. १४२९ मा पात्रवंशी राजहर्षले राजा अर्जुनदेव र उपराज स्थिति महलको आज्ञा लिई स्वयम्भू चैत्यको जीर्णोद्धार गरे ।

सम्बत् ४६९ वेशाषीपौर्णमास्यां श्रीश्रीराजाजयराजदेवेन श्रीपशुपतिभटारकस्य कोष प्रढोकितम् ॥ तनतरे पूर्व सुरतान समसदिनमागत्य नेपालम् श्रीपशुपति

त्रिखण्डीकृता नेपाल स्मस्त भस्मीभवान् । हाहाभवन्ति लोकश्च ॥ सम्वत् ४७०
मार्गशिरशुदि ९ महाकष्ट भवामि भक्तापुरे ॥

(गोपालराजवंशावली २२ पत्रबाट)

सं. ४७० मार्गशिरशुदि ९ स्मसदिन सुरतानलि वस्य समस्त डाहरपा, दिन ७
माक्व ॥

(गोपालराजवंशावली ५२ पत्रबाट)

[ने. सं. ४६९ (१४०६) वैशाख पूर्णिमामा राजा श्रीश्रीजयराजदेवले श्रीपशुपतिनाथलाई दुकुटी चढाउनुभयो । यसपछि पूर्वतिरबाट सुल्तान शमसुद्दीन नेपाल आई श्रीपशुपतिनाथलाई तीन टुक्रा पार्‍यो । सारा नेपाल भस्म भयो । दुनियाँमा हाहाकार फैलियो । ने. सं. ४७० (वि. सं. १४०६) मार्गशुक्ल नवमीको दिन भक्तपुरमा ज्यादै दुःख पार्‍यो ।

ने. सं. ४७० (वि. सं. १४०६) मार्गशुक्ल नवमीको दिन सुल्तान शमसुद्दीन आएर ७ दिनसम्म सबैतिर ढढायो ।]

नेपालेतीतसंख्ये मुनिनगजलधौ वत्सरे चैत्रमा (से
पक्षे शु) क्लोत्तरस्य प्रवरगुरुदिने पुष्यऋक्षे नवम्यां ।
योगे शूलाग्रसं (ज्ञे शुभ इ) ति गदिते बालवे चाधिक्रण्णे
तस्मिन् श्रीचैत्यमूर्ति सकलजिनतनू येन सम्य (क्) प्रतिष्ठः ॥
श्रीमत्त्वर्ज्येनेभ्यसुगतसुतसमं धर्मशास्त्रे प्रवर्त्ताः
सिद्धेन्द्राद्ध्ययानचंद्रात् समधिगतवर जागिकात् लक्षयज्ञे ।
सोयं श्रीमेघपालो भ (व) ति हि विजयी सर्वशत्रुनिहंता
यज्ञे धर्मेषु नित्यं लघुतनय इव सर्व्वभावे प्रवर्त्तः ॥

श्रुतानसामसदिनो यवनाधिराजः

नेपालसर्व्वनगरं भस्मीक (रो) ति ।

तस्मिन् क्षणे पतितचैत्यमिदं च दृष्ट्वा

जीर्णं करोति नवकं वरपालसिंहः ॥

[ने. सं. ४७७ (वि. सं. १४१४) चैत्रशुक्ल नवमी तिष्ठनक्षत्र शलयोग बालवकरण बृहस्पतिवारका दिन जसले (मेघपालले) भगवान् बुद्धको चैत्य र मूर्तिको प्रतिष्ठा गर्नुभयो ।

वज्रयानमा अर्का बुद्धपुत्र जस्ता, धर्मशास्त्रबमोजिम काम गर्ने, ठूला सिद्ध योगी ध्यानचन्द्रबाट लक्षहोममा वर पाएका, यज्ञमा र धर्मकर्ममा रामचन्द्र जस्तै सर्वात्मना लागेका, सारा शत्रुलाई सखाप पारेका त्यस्ता उहाँ श्रीमेघपाल विजयी भइरहनुभएको छ ।

मुसलमान राजा सुज्जान शमसुद्दीनले सारा नेपाल शहर ध्वस्त पार्यो । त्यही बेला यो चैत्य पनि ध्वस्त भएको देखेर असल पालहरूमा श्रेष्ठ (मेघपाल)ले जीर्णोद्धार गर्नुभयो ।]

आसीद् धर्मनिधिद्वयं कजलधिर्नेपालभूमण्डले

ख्यातः श्रीजयराजदेवनृपतिः तेनैव राज्ञीकृते ।

तस्मिन्नेव विराजति स्म विमलः स्तूपो मुनेः केतनः

श्रीसाहो शिखरि प्रसिद्धभुवने प्रस्थापितः पूर्वकैः ॥

सप्तत्याभ्यधिके श्रीमत्नेपालाब्दचतुःशते ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे दशम्यां गुरुवासरे ॥

सुरत्राणसमस्दीनो बंगालबहुलैर्बलैः ।

सहागत्य च नेपालो भग्नो दग्धश्च सर्वशः ॥

कालेन कियता धीमान्स राजा त्रिदिवङ्गतः ।

एवं यवनदग्धस्तु स स्तूपोपि तथा स्थितः ॥

श्रीजयार्जुनदेवेन सूनुना तस्य भूभृतः ।

सम्पाल्यमाने नेपाले वीरनारायणेन तु ॥

श्रीजयस्थितमल्लेन क्षत्ररत्नाकरेन्दुना ।

पालिते तत्र कालेन बुद्धपुण्योदयेन च ॥

श्रीकाष्ठमण्डपपुरी विमलातिरम्या

तस्यां जयी वसति वीर्यगुणैरुदारः ।

श्रीराजहर्ष इति सर्वजनप्रणीतः

पात्रान्वयामृतकरः सुविशालकीर्तिः ॥

आदायाज्ञां द्वयो राज्ञोरिन्द्रोपेन्द्रसमानयोः ।

सज्जीकृतं शुभोद्दिष्टं राजहर्षेण धीमता ॥

पुनर्निर्मायते स्तूपं धर्मधानुसमुद्भवम् ॥

अब्दे नेपालिकाङ्के नयननवयुगे चाश्विने पूर्णिमाया-
 मृक्षे मासानुकारे सिततनयदिने योगसौकर्मणाख्ये ।
 स्तूपस्यास्य प्रतिष्ठा सकलशुभमयी कारिता तैः सुस्वर्ण-
 छत्रारोहादिलक्षाहृतिमखविधिना श्रीयुतं राजहर्षः ॥

(सिम्भूको अर्जुनदेव र स्थिति मल्लको पालाको वि. सं. १४२९ को अभिलेखबाट)

[दुवै धर्म (शैव र बौद्ध धर्म) मान्ने, नेपालका प्रख्यात राजा श्रीजयराजदेव हुनुहुन्थ्यो । उहाँ राजाले राज्य गरिरहनु-
 भएको बेलामा संसारमा प्रख्यात श्रीस्वयम्भूको डाँडामा पहिलेपहिलेकाले स्थापना गरिएका शाक्यमुनि (बुद्ध) को
 वासस्थान भएको स्तूप शोभायमान भइरहेथ्यो ।

श्रीने. सं. ४७० (वि. सं. १४०६) मार्गशुक्ल दशमी बृहस्पतिवारका दिन धेरै बङ्गाली फौज लिएर आई सुल्तान
 शमसुद्दीनले नेपालमा सबैतिर भत्कायो, पोल्‍यो ।

केही कालपछि बुद्धिमान् उहाँ राजा (राजदेव) स्वर्ग जानुभयो । यस्तो अवस्था परेको हुनाले मुसलमानले उढाएको
 त्यो स्तूप पनि त्यसै रह्यो ।

उहाँ राजा (राजदेव)का छोरा वीरमा श्रेष्ठ श्रीजयार्जुनदेवले नेपालमा राज्य गरिरहनुभएको बेलामा, क्षत्रिय-
 कुलमा पैदा भएका श्रीजयस्थिति मल्लले पनि बुद्धका पुण्यको प्रतापले त्यही समयमा शासन गरिरहनुभएको
 बेलामा राम्रो सफा श्रीकाष्ठमण्डप शहरमा पराक्रम र गुणले विजयी भएका, उदार, सबैले मानिएका, पात्रवंशमा
 जन्मेका, ठूलो कीर्ति भएका श्रीराजहर्ष बस्नुहुन्छ ।

इन्द्र र उपेन्द्र जस्ता दुवै राजाको (राजा जयार्जुनदेव र उपराज जयस्थिति मल्लको) आज्ञा लिई बुद्धिमान् राज-
 हर्षले शुभ गर्ने बुद्धको यो स्तूप तयार पारी फेरि बनाइएको हो ।

ने. सं. ४९२ (वि. सं. १४२९) आश्विनशुक्ल पूर्णिमा अश्विनीनक्षत्र सुकर्मयोग बुधवारका दिन यो स्तूपको प्रतिष्ठा,
 गजूर चढाउने काम र लक्षहोम श्रीराजहर्षले गराउनुभयो ।]

सं. ४८० वैशाखशुक्ल दुतीया भग्न श्रीपशुपतिस स्थापन याडा, दिन, जयसिंहरामः
 महाथ भासन, ... थ्व यज्ञस श्रीजयार्जुनदेवस वो सङ्करदेविस वो ...

(गोपालराजवंशावली ५४ पत्रबाट)

[ने. सं. ४८० (वि. सं. १४१७) वैशाखशुक्ल द्वितीयाको दिन बिप्रेका श्रीपशुपतिको जीर्णोद्धार महामन्त्री जयसिंह-
 रामले गरे । यो यज्ञमा श्रीजयार्जुनदेव पनि आए । शङ्करदेवी पनि आइन् ।]

श्रीश्रीमानेश्वरीवरप्रतिलब्धस्य श्रीमत्श्रीश्रीपशुपतिसंस्थापितस्य ... महामंत्राधि-
राजतिलकगोपिनारायनमहामंत्रीश्रीजर्यासिहरामवर्द्धनस्य प्रतिपालितविजयराज्ये ॥

(इटुंबहालको वि. सं. १४३९ को अभिलेखबाट)

[श्रीश्रीमानेश्वरीको वर पाएका, श्रीश्रीश्रीपशुपतिको स्थापना गरेका, महामन्त्राधिराजहरूमा मुख्य, गोपीनारायण
महामन्त्रा श्रीजर्यासिहरामवर्द्धनको विजयराज्यमा ।]

राजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकयुवराजश्रीश्रीश्रीजयधर्ममल्लदेवस्य विजय-
राज्ये ॥ श्रीश्रीभुवंतराजकुलमहामंत्रेश्वरश्री ३ पशुपतिर्लिंगस्थापनाचार ... राज-
लक्ष्मीसमालिङ्गितमहामंत्राधिराजश्रीजर्यासिहरामवर्द्धनेन । तदनुज ... श्री ३
त्रिपुरसुन्दरीवरप्रतिलब्धपरममाहेश्वरमहामात्यश्रीमदनरामवर्द्धनेन सह प्रतिपालित-
राज्ये । ... विध्वस्त श्री ३ पशुपतिलिङ्गप्रतिष्ठाकृताचार्य ... रघुवंशोद्भवराज-
पुरोहित ... रयणपतिआराध्यसर्मण कनिष्ठपुत्रेण

(देउपाटन त्यागलटोल गचाननीको धर्म मल्लको पालाको अभिलेखबाट)

[महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक युवराज श्रीश्रीजयधर्म मल्लदेवको विजयराज्यमा । श्रीश्रीबनेपाली राज-
वंशका महामन्त्रेश्वर, श्री ३ पशुपतिको लिङ्ग स्थापना गरेका, राजलक्ष्मीले युक्त भएका, महामन्त्राधिराज श्रीजर्यासिह-
रामवर्द्धनले र उहाँका भाइ श्री ३ त्रिपुरसुन्दरीको वर पाएका, महादेवका ठूला उपासक महामन्त्री श्रीमदनराम-
वर्द्धनले पालना गरिरहेको राज्यमा । ध्वस्त भएको श्री ३ पशुपतिको लिङ्ग प्रतिष्ठा गर्दाखेरि आचार्य भएका रघुवंशी
राजाका पुरोहित रयणपति आराध्य शर्माका कान्छा छोराको ।]

(वि. सं २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद
भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, सौतभवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त र नयनाथ पौडेलको
इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयको मूल भागका ९२-९६ पृष्ठबाट अत्यावश्यक संशोधन गरी यो प्रकरण
सारिएको हो ।)

१ सम्वत् ४७० मार्गशिरकृष्ण ॥ तृराख कोन्हु समनदिन शुर्तानन नेपाल तेरो
पशुपति स्यंगु खव्वं यलं यग्ल यंबु मि चोया मोको दिन शनिश्वर मीनगत
मजुरो ॥

(केसरपुस्तकालयको ३६९ सङ्ख्यामा रहेको नारदस्मृतिमा टिपिएको वाक्य)

[ने. सं. ४७० (वि. सं. १४०६) मार्गकृष्ण तृतीयाको दिन शमसुद्दीन सुल्तानले नेपाल जिते । पशुपति, सिम्भू, मादगाउँ, पाटन, यग्ल (काठमाडौँ शहरको दक्षिण भाग), यंबु (काठमाडौँ शहरको उत्तर भाग र दक्षिण भागमा पर्ने टेबहालसमेत)मा आगो लाएको दिन]

(वि. सं. २०३७ मा प्रकाशित पूर्णमा ४५ अङ्कमा छापिएको महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्तको नेपालखाल्डोमा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनको हमला भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ८ पृष्ठ । त्यहाँ छापिएको उलथा केही सञ्चलाई यहाँ दिइएको छ ।)

पृथ्वीनारायण शाहले तुर्काना अघि भै गयेछ भनी शमसुद्दीनले नेपालखाल्डोमा हमला गरेको कुरालाई लक्ष्य गरेका हुन् । शमसुद्दीनको हमलापछि नेपालखाल्डोमा मगरात र मुगलको क्रमले आधिपत्य हुने कुरा लेखिएको पुस्तक पृथ्वीनारायण शाहले देखेका रहेछन् भन्ने कुरा उपदेशको माथि उद्धृत वाक्यबाट स्पष्ट हुन्छ । यसरी नेपालखाल्डोको इतिहास जान्ने पृथ्वीनारायण शाहको इच्छा थियो र त्यसको लागि उनले लागि उनले कोशिश गरेका थिए भन्ने देखिन आउँछ ।

मुगललाई हराउने उपाय

मगरातको राजा मै हुं. मुगलानाको दोष मेटनालाई आधा थुम मेदि कम्पनी जमायाको हो. आधा षुडा आधा पथरकाला बनायाको हो.

भगरहरूको धेरै बस्ती भएको गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले मगरातको राजा मै हुं भनी बोलनु स्वाभाविक हो । पृथ्वीनारायणले नेपालखाल्डो विजय गरेका हुनाले नेपालखाल्डो मगरात भयो भन्ने पनि मिल्न आयो । यसरी तुर्काना र मगरात भइसकेको नेपालखाल्डो मुगलाना (मुगलको राज्य) हुन्छ भनेर केही मानिस हल्ला पिट्न लागेका थिए । सो हल्लाबाट आफ्नो देशलाई बचाउनु पृथ्वीनारायणले आफ्नो कर्तव्य सम्झेर यस्तो वाक्य बोलेका देखिन्छ ।

हुने कुरा नभई छोड्दैन, मानिसले गरेर केही हुने होइन भनी मन निराश पारी बसे सानोतिनी कुरो पनि हुँदैन भने ठूलो कुरो त के हुन सक्थ्यो । तर पृथ्वीनारायण शाहको हृदय अत्यन्त दरो थियो र उनी आफ्नो देशलाई मुसलमानको दास बना दिन सक्तैनथे ।

विदेशीको दास बन्नु वा नबन्नु जापन शक्तिको भरमा छ भन्ने कुरा उनले सम्झे र मुगलानाको दोष मेटनाका लागि आफ्नो शक्ति बढाउनु उनले आफ्नो कर्तव्य सम्झे । यसै कारण मुगलहरूको हतियार (बन्दूक)धारी आफ्नो सेना पनि जमाउने, आफ्नो पुरानो हतियार (खुँडा) लिई लड्ने सेना पनि कायम राख्ने नीति उनले यहाँ लिएका छन् ।

जङ्गी बन्दोबस्तको एक अंश

जगेरा बांधी भरि राख्नु.

प्राचीन अर्थशास्त्रकारहरूले खर्चका विषयमा तीन किसिमका मनुष्यहरूको व्यवहारको निन्दा गरी त्यस्तो न गर्नु भन्ने उपदेश दिएका छन् । जस्तै—

मूलहरतादात्विककदर्याश्च प्रतिषेधयेत् ॥२३॥ यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः ॥२४॥ यद्यदुत्पद्यते तत्तद् भक्षयति स तादात्विकः ॥२५॥ यो भृत्यात्मपोडाभ्यामुपचिनोत्यर्थं स कदर्यः ॥२६॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र २ अधिकरण ९ अध्याय)

[दुनिर्यालाई मूलहर, तादात्विक, कदर्य पनि बन्न नदिनु । बाबुबाजेदेखि आएको सम्पत्तिलाई जसले अन्यायपूर्वक उडाउँछ, त्यो मूलहर कहलाउँछ । जो जति आम्दानो हुन्छ त्यति नै खर्च गर्छ, त्यो तादात्विक कहलाउँछ । जो जहान छोराछोरी र आफूलाई पनि दुःख दिएर पैसा थुपार्छ, त्यो कदर्य कहलाउँछ ।]

यहाँ पृथ्वीनारायण शाहले राष्ट्रलाई तादात्विक बन्न नदिने नियमको विषयमा बोलेका हुन् । यस विषयको कुरा अन्त पनि पाइन्छ । जस्तै—

आपदर्थं च निर्यातं धनं त्विह त्रिवर्धयेत् ॥२३॥

राष्ट्रं च कोषभूतं स्यात् कोषो वेशमगतस्तथा ।

(महाभारत शान्तिपर्व ८७ अध्याय)

दुनित्राले दियाको धनकन पनि आपत्ति पन्थाका बसत्मा चाहियेला भनी वडाइराख्नु, संपूर्ण राज्यलाई पनि आपत्त भँडार जस्तो ठहर्न्याइ वडाइराख्नु, आपत्ता घरको भँडारकन पनि वडाइराख्नु ।

(राजधर्मको २९७ पृष्ठ)

आत्मसंशोधन

वि. सं. १४०९ को निरयपालको ताम्रपत्र सबभन्दा पहिले, काठमाडौँबाट मदनदेव भट्टराईद्वारा सम्पादित हिमाली सन्देशको वि. सं. २०३१ कार्तिक २३ गते छापिएको ५ वर्ष १३ अङ्कमा योगी नरहरिनाथको इतिहासभ्रमा प्रकाशित भएको हो । त्यसपछि मात्र वि. सं. २०३४ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपालका ३०-३९ सङ्ख्यामा छापिएको शङ्करमान राजवंशीको ऐतिहासिक पत्रस्तम्भमा (१२३ पृष्ठमा) प्रकाशित भएको हो । पूर्णिमाको ६१ अङ्कमा छापिएको, गोपालराजवंशावलीमा परेका चारि सय आठ जस्ता शब्दको विषयमा भन्ने मेरो निबन्धमा (२० पृष्ठमा) पछिल्लो प्रकाशनको विषयमा मात्र लेखिएको र अधिल्लो प्रकाशनको चर्चा भूलले गर्दा छुटेकोले यो आत्मसंशोधन प्रकाश गरिएको छ ।

— महेशराज पन्त

श्री ५ रणबहादुर शाहले डाँस्या खवासलाई वि. सं. १८५० मा लेखेको पत्र वि. सं. २०३८ भाद्र २२ गते परराष्ट्र-मन्त्रालयबाट मैले सारेर ल्याएको हुँ । सो पत्र वि. सं. २०४१ फाल्गुनमा प्रकाशित पूर्णिमा ६१ अङ्कको २२ पृष्ठमा अप्रकाशित भनी छपाएको थिएँ । वि. सं. २०४१ मा छापिएको श्रीकृष्णकान्त अधिकारीको नेपाल अन्डर्-वुड बहादुर भन्ने पुस्तकमा यो पत्र छापिएको छ भन्ने सूचना श्रीदेवीचन्द्र श्रेष्ठले दिनुभयो र सो पुस्तक पढाई हेर्दा त्यहाँ १४२ पृष्ठमा केही अशुद्ध रूपमा सो पत्र छापिएको देखियो । यस कारण सो पत्र अप्रकाशित रहेनछ र यो आत्मसंशोधन प्रकाश गरिएको छ ।

— दिनेशराज पन्त

शुद्धिपत्र

पृष्ठ पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१ १०	चर्चा	चर्चा	११ २६	लब्धप्रतिष्ठ	लब्धप्रतिष्ठ
१ १७	रीलसङ्ख्या १७०२/	रीलसङ्ख्या ई १७०२/	१२ २०	खुच्चिङ	खुच्चिङ
२ ८	श्रीललित	श्रीललिता	२० २	डिस्कोभर्ड	डिस्कभर्ड
२ १८	रीलसङ्ख्या १७०२/७	रीलसङ्ख्या ई १७०२/७	२० २७	नोह्वर	नोह्वर
३ २२	१७०२/९	ई १७०२/९	२१ २	हुक्काको	हुक्काको
३ १	रीलसङ्ख्या १७०२/	रीलसङ्ख्या ई १७०२/	२१ ९	अङ्ग्रेजीमा	अङ्ग्रेजी
४ २२	बयान	बयान	२२ २७	सधैंको	सधैंको
४ २३	कुन	कुन	२४ १५	नलिनु	नलिनु
४ २५	कीर्तिपताकाका	कीर्तिपताकाका	२५ २१	पाउछुन्,	पाउँछुन्,
६ १०	(२ क पत्र)	(२ ख पत्र)	२६ १३	पृथ्वी	पृथ्वी
८ ७	श्रीयुक्कनू	श्रीयुक्कुनू	२८ ११	मद्वारासङ्ग	मद्वारासङ्ग
८ १६	कीर्तिपताका	कीर्तिपताका	३२ १५	अभिगम्य गुणै	अभिगम्यगुणै
९ १४	कीर्तिपताकाको	कीर्तिपताकाको	३५ १७	दृष्टा	दृष्ट्वा
११ १९	अधबै से	अधबै से	३५ २०	ब्रूयां	ब्रूयां
			३६ १७	क्षेमदर्शीलाई	क्षेमदर्शीलाई

चौधौं वर्षको आम्दानीखर्चको विवरण

आम्दानी २२३०४१९१

मदनपुरस्कारपुस्तकालयबाट २ पटक गरी संशोधन-मण्डलले पाएको अर्थसहायता	१०००१
श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषत्-सचिवालयको संशोधन-मण्डललाई सालबसाली रु. १०००१ अर्थसहायता दिने वि. सं. २०३७।१२।१२ को निर्णयअनुसार श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयबाट आएको	१०००१
साक्षा प्रकाशनमार्फत पूर्णमा, अभिलेख-सङ्ग्रह आदि बिक्री हुँदा आएको	२४६३।५०
राष्ट्रियपुस्तकप्रदर्शनीमा पूर्णमा, अभिलेख-सङ्ग्रह आदि बिक्री हुँदा आएको	२४२४।८५
पूर्णमा, अभिलेख-सङ्ग्रहको बिक्रीबाट	२६८१।७०
नेपालसंवत्को राष्ट्रिय मान्यताको अनौचित्यको बिक्रीबाट	३०।
बुद्धिविनोदप्रश्नावली र त्यसको उत्तरको बिक्रीबाट	२।
वृत्तशतकको बिक्रीबाट	३।
महेशराज पन्तबाट संशोधन-मण्डलले पाएको अर्थसहायता	१०००१
नयराज पन्तको लेख नेपाल कानून परिचर्चामा छापिएबापत आएको	१५०।
नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमवज्र वज्राचार्य र दिनेशराज पन्तको लेख नेपाल कानून परिचर्चामा छापिएबापत आएको	१५०।
बचतखाताको ब्याज	१०९४।२३
पोहोरको बाँकी (पूर्णमा ५३ भङ्गमा प्रकाशित)	१०३०५।६३

खर्च

पूर्णमा ५३ पूर्णाङ्कमा	९५६।८०
पूर्णमा ५४ पूर्णाङ्कमा	१०९१।९५
पूर्णमा ५५ पूर्णाङ्कमा	२१०८।९०
पूर्णमा ५६ पूर्णाङ्कमा	१२४२।
पूर्णमामा छापिने लेख आदि साफी गराउँदा भएको खर्च	१०००१
कोठाबहाल	६००।
संस्थानवीकरण	२५।
अरु	२४२।७५

बाँकी

	१४३३७।५१
--	----------

पूर्णमा (इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

का. मे. अ. द. नं. १५५/२४९

कार्यालय—

संशोधन-मण्डल

१०/३७४ बटु सवलबहाल, काठमाडौं, नेपाल

वि. सं. २०४१ फाल्गुन

यस अङ्कको मूल्य रु. १५।-

मुद्रक—

लुष प्रेस

ख १, ३७३ काठमाडौं—१